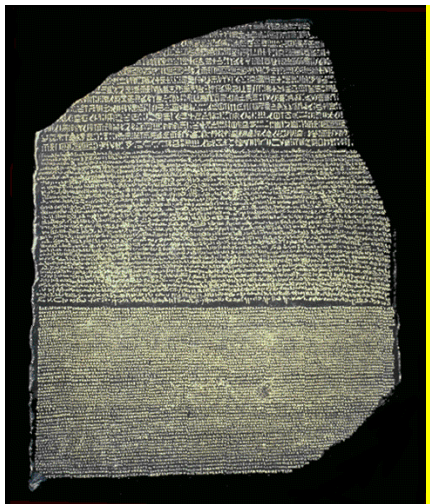

Het oude Egypte¹

Wetenschap en schrift

Al is de geschiedenis van Egypte oeroud, wetenschappelijk onderzoek daarnaar is betrekkelijk jong, nog maar zo'n tweehonderd jaar. Een belangrijke doorbraak in het onderzoek naar het oude Egypte vond plaats in het jaar 1822 toen de Fransman Jean-François Champollion de zogenaamde 'steen van Rosetta' ontcijferde. De steen werd in Egypte bij El Rashid (toen: Rosetta) in juli 1799 gevonden door Franse genietroepen uit het leger van Napoleon, een groot bewonderaar van de Egyptische cultuur. Op de steen is een tekst gebeiteld op drie verschillende schrijfwijzen: in hiërogliefen, in demotisch schrift en in het Grieks. De tekst zelf is wat minder belangrijk (een hommage van priesters van Memphis aan Ptolemaeus V Epiphanes, koning van Egypte in het op de steen vermelde jaar 196 voor onze jaartelling), revolutionair was dat men door de identieke teksten nu een sleutel in handen had tot het ontcijferen van het hiërogliefenschrift.

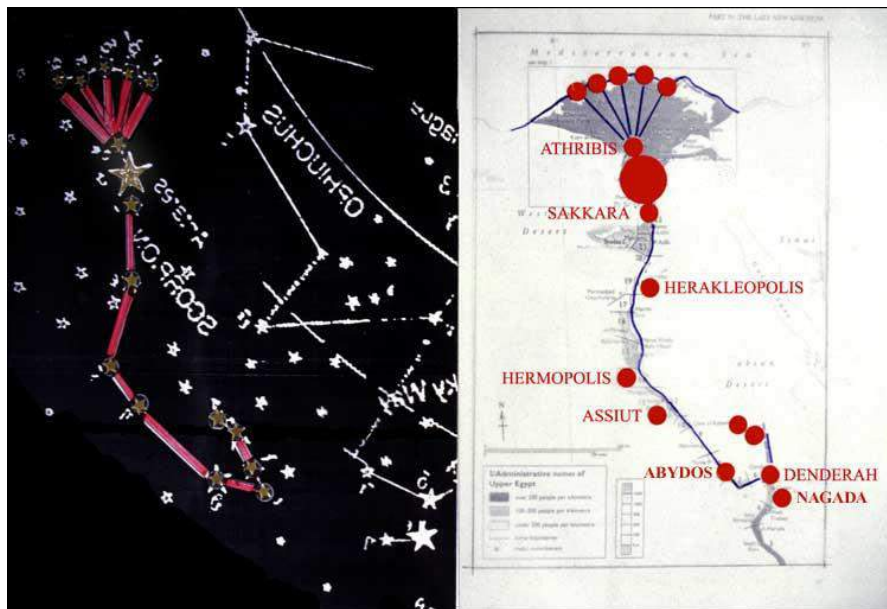

Steen van Rosetta uit het British Museum in Londen

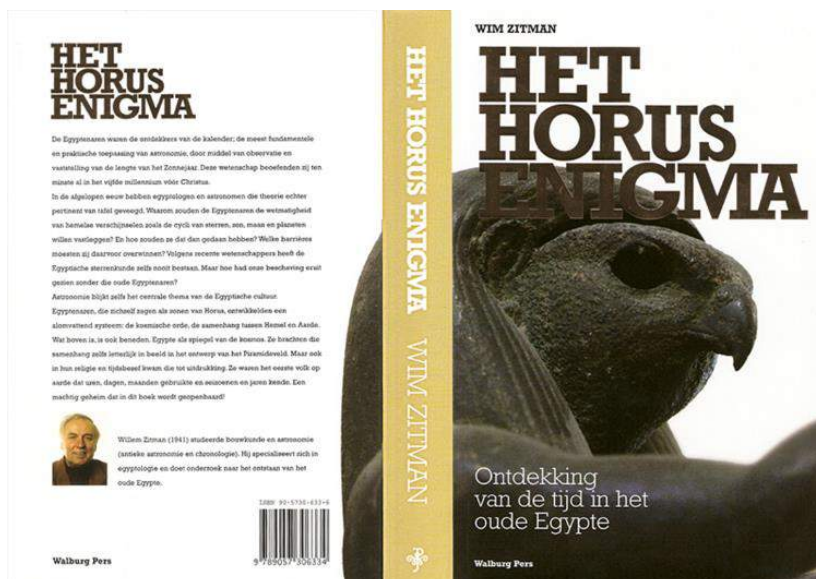
Het hiërogliefenschrift is het oudste schrift dat in Egypte is teruggevonden (de oudste tot nu gevonden inscriptie in hiërogliefen is uit 3150 v. Chr.). Het hiëratisch schrift is een op hiërogliefen gebaseerd vlot cursief schrijfschrift. Uit dat schrift ontwikkelde zich het demotisch schrift dat als een soort abstract steno fungeert en waarin geen herkenning meer is met de hiërogliefen. Na de verovering van Egypte door Alexander de Grote en de opkomst van de Griekse spreek- en schrijftaal ontstond vanaf 100 v. Chr. het Koptisch schrift. Het bestaat uit de 24 tekens van het Griekse alfabet, waaraan 6 tekens uit het demotisch schrift zijn toegevoegd om samenklanken te kunnen uitspreken die in het Grieks niet voorkomen. Het Koptisch werd gebruikt tot ca. de 10^e eeuw toen het geheel verdrongen was door het Arabisch.

Het wetenschappelijk onderzoek van de laatste twee jaar heeft veel opgeleverd. De geavanceerde technieken in de archeologie maken analyses mogelijk die voor die tijd nauwelijks

mogelijk waren. De egyptoloog Erik Hornung merkt echter terecht op dat de beperkte materialistische visie weinig recht doet aan de esoterische achtergronden van de Egyptische cultuur, dat wat hij de *egyptosofie* noemt.² Dat daardoor tot nu toe vaak het zicht ontnomen is op verborgen historische realiteiten laat bijvoorbeeld de Nederlandse onderzoeker Willem Zitman zien in zijn boeken *Het sterrenbeeld van Horus* en *Het Horus enigma*.³ Zitman toont onder meer aan dat astronomie in het oude Egypte zo belangrijk was dat de kosmos afgespiegeld werd op aarde. De ligging van belangrijke heiligdommen en monumenten, zoals de piramiden, correspondeert nauwkeurig met de sterrenhemel. ‘Egypte is het beeld van de hemel’ leert Hermes Trismegistus (waarover later meer) aan Asclepius.

Egypte is het beeld van de hemel, illustratie Wim Zitman

Door het gebruik van mummificatie en het opdelven van de vele graven en hun rijke inhoud wordt Egypte vaak vereenzelvigd met de dood. Deze zou belangrijker zijn dan het leven. Wie echter naar de levendige afbeeldingen kijkt in de graven in de Vallei van de edelen en oude teksten leest, ontdekt dat de Egyptenaar een intensief levend mens was. Aandacht voor de dood met de daarbij behorende rituelen vinden we ook in andere culturen, zoals in het christendom (zoals Jezus' afdaling in het dodenrijk) en zijn zeker niet exclusief Egyptisch. De aandacht voor de Egyptenaar voor de dood had onder meer te maken met het voortbestaan van de ziel. Het sterven kan het intreden in de godenwereld mogelijk maken.

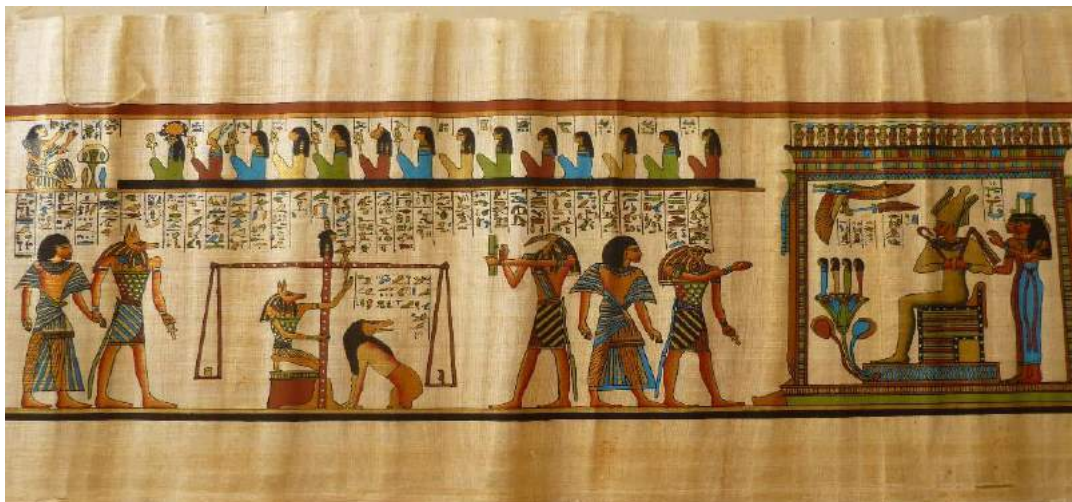
Voor de ziel kende de Egyptenaar verschillende symbolen:

- * de Ba, het actieve en beweeglijke element van de persoonlijkheid, voorgesteld als een vogel met een mensenhoofd. Ba verpersoonlijkt de mobiliteit van de dode om tussen de tastbare en imaginaire wereld te kunnen reizen. 'De Ba-ziel behoort de hemel toe, het lijk aan de aarde' leest een oude sarcofaagtekst. Zonder lichaam (gebalsemd of gemummificeerd) geen Ba.

- * de Ka, de onsterfelijke levenskracht van de mens die van generatie op generatie wordt doorgegeven. De Ka vestigt zich in een beeld of afbeelding van de dode.

- * de Ach, de 'geest' die goden aan kunnen nemen om in lichamen van mensen te treden. Omgekeerd kan de mens na zijn dood een lichtende geest worden en zich tussen de goden voegen.

Prachtige illustraties daarvan vinden we in het zogenaamde *Egyptische Dodenboek*. Het Dodenboek is eigenlijk geen boek. De oude Egyptenaren kenden het als *Reoe noe pert em hroe*, 'spreuken voor het uittreden bij dag'. Het gaat om een losse verzameling van magische formules en aanroepingen, die te vinden zijn op met illustraties verluchte papyrusrollen in de graven van welgestelde Egyptenaren. De meeste zijn gedateerd zo rond 1500 jaar v.Chr. De soms indrukwekkende spreuken op die papyri waren als het ware wachtwoorden voor de overledene om door de verschillende stadia van de onderwereld heen te gaan om het einddoel te bereiken: de eeuwige rietvelden.

Aan het begin van de gevaarvolle reis was er de ceremonie van de 'mondopening'. Symbolisch gebeurde dat door goden, vooral Thot, de god van de Wijsheid en de uitvinder van het schrift, die de overgegangene daarmee nieuw leven inblies. Dit vond plaats tijdens het begrafenis-ritueel door een priester die de mond van de gemummificeerde overledene beroerde. In het Oude Rijk werd dit ritueel alleen toegepast bij de Farao's, in het Nieuwe Rijk ook in begrafenisrituelen van gewone stervelingen.

De eigenlijke reis begon met het verschijnen voor de troon van Osiris, god van de onderwereld. Het menselijk hart, zetel van verstand en gevoel, werd afgewogen tegenover de veer van *Maat*, waarheid en gerechtigheid. In dat proces trad Thot op als goddelijk schrijver. Op veel papyri staat hij afgebeeld met een schrijfpalet, dat als symbool voor *Horen en Zien* gold. Nauwkeurig legde hij de uitkomsten van de weging vast. In een tekst in een van de koningsgraven in Thebe wordt gezegd dat het Thot zelf is 'de lichamen doorschouwt en de harten test'.⁴ Achter Thot zit het monster Ammit, de Dodenverslinder. Kalm wacht hij het resultaat van de weging af. Als de weegschaal doorslaat heeft hij zijn prooi; een hart dat zwaar van zonden is. Om niet verslonden te worden was het daarom van belang om, in een uitgebreide litanie, nauwgezet alle zonden te benoemen. Op elke uitgesproken zonde volgde dan steevast een ontkenning door de overledene.

De dode groet Osiris:

Heil, machtige god, heer der gerechtigheid!

Ik ben hier gekomen opdat ik uw glorie moge aanschouwen.

Ik ken u, en ik ken de namen van de 42 goden die met u verschijnen in de hal der gerechtigheid....

Hier ben ik; ik breng u het recht en heb onrecht doen ophouden.

Dan volgt de 'Verklaring van onschuld':

Ik ben geen bedrijver van kwaad aan mensen.

Ik ben niet iemand die zijn verwanten doodt.

Ik ben niet iemand die leugens vertelt in plaats van de waarheid.

Ik ben mij niet bewust van verraad.

Ik ben geen stichter van onheil.

Ik ben geen zondaar jegens de god.

Ik heb geen kwaad gesproken, niet gevloekt, gepocht, ben niet onvriendelijk geweest tegen mensen of dieren, wild of tam.

Ik heb geen vuur gedoofd dat anderen nodig hadden, stromen afgedamd, rivieren verontreinigd, of leven in enigerlei vorm vernietigd...⁵

Dan volgt er weer een ondervraging van de 42 rechters:

Heeft u wijs en goed zorg gedragen voor uw lichaam?

Bent u vrij van jaloezie jegens rijken en geleerden?

Heeft u zich aan geen enkele mens geketend door haat?

Heeft u zich van het pad van waarheid afgewend wanneer er gevaar dreigde?

Bent u oprecht, waarheidsgetrouw en zachtmoedig geweest zodat er niemand is die lijdt door uw daden?

Als dit magische ritueel van de 'verklaring van onschuld' tot een goed einde was gebracht was de overgegene toe aan de volgende stap. In een duistere ruimte verschenen voor zijn geestesoog stuk voor stuk twee-en-veertig godengestalten in hun vreeswekkende gedaante. Hij diende deze 'wachters' te kennen en hun namen hardop uit te spreken. Om 'geen tweede dood te hoeven sterven' kreeg de overledene vaak amuletten mee (bijvoorbeeld een hartscarabee) met magische bezweringsteksten, zoals de namen van alle wachters die de ziel moest passeren. De uiteindelijke bestemming van de ziel die alle wachters gepasseerd had, was de symbolische vereniging met Osiris, niet alleen heer van de onderwereld, maar ook god van de vruchtbaarheid en het nieuwe leven. De overgegene was nu door zijn verrijzenis zelf god geworden. Of, zoals het in een van de vele sarcofaagteksten te lezen is:

Of ik leef of sterf, ik ben Osiris,

Ik treed binnen en verschijn in u,

Ik verga in u, ik groei in u...⁶

De bevrijde en wedergeboren ziel kon mee varen met Re, die in zijn Nijlbark dagelijks de zonnebaan bevoer en 's nachts zijn baan vervolgde door de onderwereld om er nieuwe krachten op te doen. En zijn thuis was gelegen in de Eeuwige Rietvelden, een reeks weergaloos vruchtbare onderwereldeilanden waar men, na de rijke oogst, volop kon genieten van 'aardse' zaken als eten, drinken en minnen.

De Egyptenaren kenden ook het *Amduat*, het 'boek er uren' (dat wat in de onderwereld is). Ook dit is geen boek in de directe zin van het woord. Het zijn afbeeldingen, vaak te vinden in de koningsgraven in Thebe, waarin de twaalf uren dat Re de onderwereld doorkruist in de zonnebark worden afgebeeld. De bark op de Nijl is weergegeven in de middelste balk, het bovenste en onderste register geven de 'avonturen' aan. In de afbeeldingen is meestal sprake van twaalf uren, twaalf poorten, en twaalf wachters.

Beide boeken, het Dodenboek en het Amduat, zijn eigenlijk mysterieboeken. Ze dienen om de mens in het leven te helpen de 'wachtwoorden' te leren kennen, dat wil zeggen: zichzelf leren kennen en verbeteren. De waarachtige 'leerling' is diegene die 'gestorven' is voordat hij overgaat. Hij heeft in het leven de wachtwoorden leren kennen om na de dood de wachters te passeren en het eeuwige leven deelachtig te worden.

De godenwereld

Osiris is de god van de onderwereld, maar ook van het nieuwe leven. Hij maakt deel uit van een pantheon (godenverzameling). Omdat Egypte samengesteld is uit aanvankelijk verschillende delen kennen we verschillende scheppingsmythen. In een van de oudste, die van Memphis, scheidt de godheid Ptah door middel van het Woord, dat wat de Grieken later de Logos noemden. Alles manifesteert zich als het ware door het uitgesproken Woord van Ptah. In Hermopolis, de 'geboorteplaats' van Hermes Trismegistus, werd de schepping weergegeven door acht krachten (ogdoade) in vier paren van twee (elk met een mannelijke en een vrouwelijke vertegenwoordiger). Ieder paar was geassocieerd met een specifiek aspect of element van voor de schepping:

de Oerwateren (of Vormloosheid), Nun en Naunet: de Lucht (of Verborgenheid), Amon en Amaunet; de Duisternis, Kek en Keket en de Eindeloosheid, Heh en Hehet.⁷

Het godensysteem van Heliopolis is het meest verbreid en reikt tot ver in het Hellenisme. Het betreft de zogenaamde *enneade*: Atum, Shu, Tefnut, Geb, Nut, Osiris, Isis, Seth, Nephtys.

ATUM

SHU (lucht)	TEFNUT (water)
= Re of Ra of Amon (Zon)	= Nun (oeroceaan)

GEB (aarde)	NUT (hemel)

SETH – NEPHTYS *** ISIS - OSIRIS
HORUS

Naast deze oergoden kenden de Egyptenaren er nog talloze andere. Opvallend is dat de meeste uitgebeeld worden door een dier, of in een mensengedaante met een dierenkop. Zo

openbaarde Re zich, als hij overdag met zijn zonneschip langs de hemel voer, als een scarabee en 's nachts, als hij de onderwereld doorkruiste had hij de kop van een ram. Horus, de zoon van Isis en Osiris, werd met een valkenkop afgebeeld, Anubis, de begeleider en wachter van de doden, met de kop van een jakhals, Thot had de kop van een ibis, of werd als baviaan uitgebeeld, Sechmet als leeuw, Sobek als krokodil, Bastet als kat, Chnum als Ram en de godin Hathor als koe. Volgens de Egyptenaren werkten in elk natuurverschijnsel goddelijke of demonische schepsels: in de zon, de maan en de sterren, in de Nijl en in de bergen, zelfs in ieder deel van het land, in ieder beroep, in iedere menselijke eigenschap. Dieren, zoals de krokodil, het nijlpaard, de valk, de scarabee, bezaten religieuze en spirituele functies. Het karakter, zoals dat bijvoorbeeld in een dier tot uitdrukking komt werd gezien als een archetype. Zo stond de leeuw voor dapperheid en edelmoedigheid, de hond voor waakzaamheid en trouw, de stier voor vruchtbaarheid en scheppend vermogen; eigenschappen die ook in de mens aanwezig waren. De goden representeerden deze krachtvelden op een hoger spiritueel niveau. Zo kon bijvoorbeeld een Egyptenaar hopen om ooit baviaan te worden, omdat bavianen werden gezien als de ideale aanbidders van de Zonnegod Re. Bavianen begroeten uitbundig de opkomende zon, zoals veel fresco's en beelden tonen. Bij dit ritueel waren kreten te horen die in het oude Egypte geassocieerd werden met het 'geluid van de sfeer'.⁸ Wie de goddelijke taal van de baviaan kon verstaan had toegang tot de religieuze kennis.⁹ Of, zoals we in het *Egyptische Dodenboek*¹⁰ kunnen lezen:

*...ik heb de (Zonne)schijf bezongen en aanbeden, en ik heb me gevoegd bij de juichende bavianen, want ik ben een van hen.*¹¹

Vanaf het Nieuwe Rijk (ca. 1550 v. Chr.) is het duidelijk dat de Egyptenaren het dodenrijk beschouwen als een van de drie scheppingsrealiteiten. Zowel de onderwereld (*duat*) als de hemel vormen een voor de fysieke mens spirituele wereld, alle levende wezens, inclusief de mens leven op aarde, in een tastbare wereld. Goden zijn in de aardse werkelijkheid aanwezig in

hun cultusbeelden in de tempels. De *ba* van de goden is in de hemel en hun lichamen in de *duat*. Omdat de drie werelden nauw met elkaar verbonden zijn hebben de goden toegang tot alle drie. De *ba* van de godheid kan zich naar believen in zijn cultusbeeld nestelen. Zijn *ba* kan ook aanwezig zijn in zijn sterrenhemel, bijvoorbeeld in constellaties als Orion of Sirius. De zichtbare kosmos was de goddelijke wereld en de aardse wereld diende daarmee in harmonie te zijn om niet ten onder te gaan. Want de machten van het kwaad liggen op de loer. Als representanten daarvan zagen de Egyptenaren vooral de slang Apophis en de halfbroer van Osiris, Seth. Dat is onder meer ook uitgedrukt in de eeuwenoude Osiris-mythe.

Osiris-mythe

In tegenstelling tot bijvoorbeeld het Gilgamesj-epos (zie bij Tweestromenland), dat overgeleverd is op kleitabletten of de Homerische mythen over Troje en Odysseus, die op papier zijn gezet, is de mythe van Osiris niet eenduidig vastgelegd. Het moet eeuwenlang mondeling hebben gecirculeerd. Losse fragmenten zijn gevonden in piramide- en sarcofaagteksten, op dodenstèles en losse papyri. De Griekse schrijver Plutarchus (40-120 na Chr.) die volgens overleveringen in Egyptische tempels was ingewijd, tekende het verhaal *De Iside et Osiride*¹² op, maar geeft ook te kennen dat het slechts een beeld van een bepaalde waarheid is. Het verhaal gaat als volgt:

Osiris erft als oudste zoon van het koningspaar Geb en Nut de heerschappij over Egypte. De regering van Osiris brengt welvaart, orde en beschaving. Seth is jaloers op zijn (half)broer en wil zelf koning worden. Hij verzint een list om hem uit de weg te ruimen. Uit stevig hout laat hij een doodskest vervaardigen, precies op de maat van Osiris. Dan organiseert hij een feest met als attractie een wedstrijd. Een grote prijs zou die deelnemer krijgen die precies in de kist paste. Dat kon alleen maar Osiris zijn. Zodra deze in de nauwsluitende kist lag werd deze door Seth dichtgetimmerd en in de rivier Nijl gegooid. Het water nam de kist mee, de zee over, tot aan Byblos in Phoenicië. Daar spoelde de kist aan en er omheen groeide een prachtige cederboom. Die boom werd door de koning van het land gebruikt voor een zuil in zijn paleis.

Inmiddels was Isis, zuster en gemalin van Osiris, ontroostbaar. Ze gaat op zoek naar haar echtgenoot en vindt uiteindelijk de kist in de zuil in het paleis in Byblos. Ze weet de koning te bewegen de kist terug te geven en zo reist Isis terug naar Egypte. Daar laat ze zich door de dode Osiris bevruchten en bevalt van Horus. De kist verstopt ze in de deltamoerassen waar ze met Horus is ondergedoken. Maar Seth ontdekt het geheim. Hij snijdt het lichaam van Osiris in veertien stukken en verspreidde deze over heel Egypte. Weer gaat Isis op zoek en begraaft alle lichaamsdelen op de plek waar zij ze vond. Alleen het mannelijk lid van Osiris, de fallus vond ze nooit meer terug omdat deze door een vis was opgegeten.

In een andere versie voegt Isis de veertien delen samen, laat het lichaam mummificeren en blaast het in de vorm van een sperwer leven in. Osiris is nu tot leven gekomen (als het ware opgestaan uit de dood) en bevrucht (met een gouden penis) zijn gemalin.

Als Horus volwassen is geworden bindt hij de strijd aan met zijn oom Seth om zijn vader te wreken en om zijn rechtmatig erfdeel, de troon van Egypte, te verkrijgen. Het is een verschrikkelijk gevecht, waarin Horus een oog verliest (het Horus-oog dat later door Thot weer

geheeld zal worden) en Seth zijn testikels kwijtraakt. Horus overwint en wordt door een door Seth bijeengeroepen tribunaal der goden als wettige opvolger van Osiris tot koning benoemd.

Hymne 200 uit de Leidse Amonhymnen¹³

Een is Atoem die zich voor jullie verborgen houdt,
Die zich voor de goden verbergt, niemand kent zijn wezen.
Hij is verder verwijderd dan de hemel
En dieper dan de onderwereld.
Geen god kent zijn ware gestalte,
Zijn beeld wordt niet in de schriftrollen aanschouwelijk gemaakt.
Hij is te geheimzinnig om onthuld te worden,
Te groot om doorgrond te worden,
Te machtig om gekend te worden...
Geen god kan hem met zijn naam aanroepen...

Achtergronden bij het Egyptische godenstelsel¹⁴

De mysterieuzeheid van het Westen begint, voor zover deze in woord en beeld vastligt, in Egypte. De geschiedenis van Egypte verloopt staatkundig als volgt: het Oude Rijk (2650-2150 v.Chr.); het Middenrijk (2040-1786 v.Chr.); het Nieuwe Rijk (1580-1075 v.Chr.) dat zich opsplijste in kleine staatjes, vervolgens onder de heerschappij van de Perzen kwam, eindigende met de verovering door Alexander (332 v.Chr.) en het opgaan in het rijk van de Ptolemeeën-koningen (tot 30 v.Chr.).

Deze geschiedenis biedt een verwarrende overvloed aan religieuze systemen, symbolen, tempels, rituelen, goden en godinnen: zowel schriftelijke als artistieke getuigenissen van geestelijk leven.

Volgens de Egyptenaren werkten in elk natuurverschijnsel goddelijke of demonische schepsels: in de zon, de maan en de sterren, in de Nijl en in de bergen, zelfs in ieder deel van het land, in ieder beroep, in iedere menselijke eigenschap. Dieren, zoals de krokodil, het nijlpaard, de valk, de scarabee, bezaten religieuze en spirituele functies en bijna alle goden werden van tijd tot tijd in de gestalte van een dier, of in elk geval met een dierenkop afgebeeld.

Re, de zonnegod, openbaarde zich, als hij overdag met zijn schip langs de hemel voer, als een scarabee en 's nachts, als hij de onderwereld doorkruiste met de kop van een ram. Horus, de zoon van Isis en Osiris, werd met een valkenkop afgebeeld, Anubis, de begeleider en wachter van de doden, met de kop van een jakhals en Thot, de schrijver van de goden, had de kop van een ibis, of baviaan. Andere goddelijke en halfgoddelijke wezens waren fabeldieren en hadden geen direct voorbeeld in de zintuiglijke wereld, zoals de sfinx en de gevleugelde slang. Het was voor de oude Egyptenaren vanzelfsprekend dat al het zintuiglijk waarneembare een

uitdrukkingsvorm van daarachter staande of inwonende geestelijke of zielekrachten was, van demonische, goddelijke of in het dodenrijk thuishorende wezens.

Het karakter dat bijvoorbeeld in een dier tot uitdrukking komt, was het geestelijke zieleprincipe dat alle afzonderlijke exemplaren van de soort bepaalde. De leeuw was de representant van dapperheid en edelmoedigheid, de hond van waakzaamheid en trouw, de stier van vruchtbaarheid en scheppend vermogen - allemaal krachten of principes die niet alleen in de dierenwereld, maar ook in de mensenwereld werkten, en waarvan de hele wereld doordrongen was. Ook de goden hadden op hun hogere niveau aan deze krachtprincipes deel, en verhieven ze, boven het dierlijke en menselijke niveau uit, naar de spirituele dimensie: vandaar de dierenkoppen van de Egyptische goden.

De mysteriescholen en -wijsheid van het oude Egypte zijn alleen te begrijpen tegen de achtergrond van de overtuiging dat er aan de andere kant van de zintuiglijke wereld ook een wereld van doden en demonen bestaat en boven dat alles uit een wereld van de Geest en geestelijke wezens. De mens is opgebouwd uit elementen van al deze werelden en draagt ze daarom in zich. Als microkosmos is hij een kopie van de macrokosmos.

LITERATUUR:

Er zijn bibliotheken vol geschreven over het oude Egypte. Een zeer helder geschreven overzichtelijk boek vind ik Marleen Reynders, *Onder het oog van de zonnegod; 3000 jaar Oud-Egyptische beschaving*, Spectrum/Davindfonds, Leuven 2003.

Een fascinerend werk is dat van Frank Teichmann, *Die Ägyptischen Mysterien; Quellen einder Hochkultur*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart 1999.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

¹ J. Slavenburg, 'Het oude Egypte', Slavenburg/van Schaik, *Westerse esoterie en oosterse wijsheid*, Deventer 2010.

² Erik Hornung, *De verborgen kennis van het oude Egypte*, De Haag 2007.

³ Wim H. Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, Baarn 2000 en *Het Horus Enigma; ontdekking van de tijd in het oude Egypte*, Zutphen 2009.

⁴ Boylan, 101. Deze vermelding kan ook slaan op het aspect van Thot als kenner van de harten der mensen.

⁵ Gedeelte uit de *verklaring van onschuld* uit de Ani-papyrus.

⁶ Er bestaat een grote variatie in opvattingen over het hiernamaals, sterk verschillend van tijdvak en geografische ligging. Hier zijn enige vrij algemene kenmerken weergegeven, zoals die uit verscheidene papyri en sarcofaagteksten zijn op te maken.

⁷ In Pyramide-teksten worden de acht goden in vier paren ook genoemd: Nau en Naunet; Amen en Ament; Tem met Ruru en Ruruti (leeuw en leeuwgod) en Shu en Tefnut.

⁸ Dit was in de oudheid in cultische centra gebruikelijk. Peter Kingsley beschrijft het gebruik bij de Grieken in *In the dark places of Wisdom*, Inverness, Californië, 1999.

⁹ Zie H. te Velde, 'Some remarks on the Mysterious Language of the Baboons' in *Funerary Symbols and Religion*, 129-138.

¹⁰ Het *Egyptische Dodenboek* is eigenlijk een foutieve benaming die van anderhalve eeuw terug stamt. Er wordt een aantal papyri onder verstaan waarin rituelen rond de overgang van het ene leven naar het andere werden voorgesteld. Vooral de papyrus van Ani (ca. 1420 voor het begin onze jaartelling), die van Hoenefer (ca. 1300 voor het begin van onze jaartelling.) en die van Anhai (ca. 1100 voor het begin van onze jaartelling) zijn belangrijk. In het 'Dodenboek' heeft men de spreuken uit (o.a.) deze papyri doorgenummerd. Voor de weergave van de diverse spreuken is gebruik gemaakt van *Het Egyptische dodenboek* (in de vertaling van M.A.Geru).

¹¹ *Egyptische dodenboek*, spreuk 100.

¹² Opgenomen in Plutarchus, *Moralia*, (vertaling F.C.Babbitt, The Loeb Classical Library).

¹³ Erik Hornung, *De verborgen kennis van het oude Egypte*, Den Haag 2007, p.25.

¹⁴ Citaat uit Konrad Dietzfelbinger, *Mysteriescholen*, Deventer 2000, p.28-29.

De grote godin Isis

Isis (in het midden) in de Deir al Medina tempel

In de tweede eeuw na Christus leefde er in Rome een geleerd en bovenal wijs man. Hij heeft ons een boek nagelaten dat nog steeds tot de absolute wereldliteratuur behoort: *Metamorphosen* (veranderingen, gedaanteverwisselingen). Ook wel *De gouden ezel* genoemd. Lucius, een levenslustige jongeman, verandert namelijk door een verkeerd uitgekookte magische proef in een ezel. Maar wel een ezel met een menselijk verstand en menselijke gevoelens. U begrijpt dat dit hilarische passages oplevert. Maar daar blijft het niet bij. Naast de bonte avonturen van de ezel en het daarin opgenomen aangrijpende klassiek geworden verhaal over Eros en Psyche, behelst deze roman nog iets veel indrukwekkender: er wordt een tipje van de sluier over een uiterst geheim mysterie opgetild. Lucius' smeekbeden aan de godin Isis worden namelijk verhoord. Isis verschijnt hem in een droom en openbaart hem hoe hij zich kan bevrijden van zijn dierlijke gestalte. Als dat geschied is, laat Lucius zich inwijden in de mysteriën van Isis. Van oorsprong puur Egyptisch verspreidde de Isisdienst zich in het Hellenistische tijdvak over Klein Azië en Griekenland en vanaf het midden van de tweede eeuw voor Christus ook in Italië. Aanvankelijk stuitte dit op verzet van de autoriteiten, maar in de eerste eeuw werd de religie

volkomen geaccepteerd en vanaf die tijd vinden we ook Isis-tempels in het gehele Romeinse Rijk, zoals nog steeds duidelijk zichtbaar in Pompeï. Zelfs in Rome is er een heiligdom van Isis geweest.¹ Een obelisk daarvan is opgesteld tegenover het Pantheon.²

Isistempel op Philae

In *Over Isis en Osiris* vertelt Plutarchus:

*De zus en vrouw van Osiris zou... de gevechten en worstelingen die zij had doorgemaakt niet zo maar voorbij hebben willen laten gaan, net zomin als haar zwerftochten en haar talrijke daden van moed en wijsheid door vergetelheid en stilte te accepteren. Nee, zij combineerde de allerheiligste mysterierituelen met beelden, suggesties en uitbeeldingen van de lotgevallen uit het verleden, waarmee zij voor mannen en vrouwen die onder soortgelijke omstandigheden leefden zowel een les in vroomheid als een troost instelde.*³

Plutarchus doelt daarmee ongetwijfeld op de Isis-mysteriën. Over antieke mysteriën is redelijk veel geschreven. Maar de exacte inhoud daarvan is zelden onthuld. In de oudheid was het ingewijden ten strengste verboden de inhoud te delen met profanen. Over het Isis-mysterie zijn we, zoals gezegd, een beetje bijgelicht door Apuleius van Madaura in zijn roman *De Gouden Ezel* waarin hij vertelt dat zijn hoofdpersoon Lucius zich in wil laten wijden in de Isis-mysteriën:

Bij de dag dan ook nam het verlangen meer en meer toe om de inwijding te ontvangen en ik had mij dikwijls gewend tot de hogepriester met de dringende bede mij eindelijk in te wijden in de geheimen van de heilige nacht. Maar hij, een ernstig man, die bekend stond om het in acht nemen van een ingetogen godsverering, vertraagde mild en vriendelijk mijn aandrang, zoals ouders de onrijpe verlangens van hun kinderen plegen te matigen en bracht mijn angstig hart tot rust met de troost van een betere hoop. Want de godin, zo zei hij, wees door een teken de dag aan, waarop een ieder kon worden ingewijd en de priester die de heilige handeling moest verrichten werd eveneens door haar uitgekozen... Dit alles, zo meende hij, moesten ook wij met onderworpen geduld dragen en ons vooral hoeden voor begerigheid en weerspanningheid en beide vergrijpen vermijden en geroepen niet dralen en niet geroepen niet haasten... Evenals de overige

getrouwen moest ik mij reeds nu onthouden van profane en goddeloze spijzen om veiliger toegang te verkrijgen tot de verborgen geheimen van de reinste godsdienst.⁴

Lucius, die zo graag ingewijd wil worden na een uitnodigende droom daartoe van Isis, moet leren geduld te betrachten. De inwijding vindt niet plaats op commando. De in te wijden leerling, de myste, moet er rijp voor zijn; er als het ware naar toe leven. Hij moet niet alleen geduld betrachten, maar zich ook hoeden voor begerigheid, voor overhaasting of juist voor het tegenovergestelde, treuzelen. Zijn leefwijze moet zuiver zijn, zo ook zijn voedsel, en hij moet in godsvertrouwen durven te investeren in zijn toekomst. Dat alles wil vooral zeggen: karaktervastheid kweken. Pas daarna is het mogelijk iets van het wonderbare mysterie van de wedergeboorte te ervaren. Zoals Apuleius het beschrijft:

De machtige godin placht hen, die na afloop van hun leven vlak staan voor de drempel die het einde betekent van het levenslicht, aan wie de grote geheimen van de dienst veilig kunnen worden toevertrouwd, tot zich te trekken en voor de door haar voorzienigheid in zekere zin wedergeborenen een nieuwe heilzame levensloop te openen.

Want, 'de inwijding zelf werd voltrokken als een vrijwillige dood en door genade verkregen redding'.

Het is wel bijna zeker dat in de mysteriën de nederlegging van Osiris in de doodskist van zijn broer Seth werd nagespeeld. Als onderdeel van het ritueel hebben de inwijdelingen hoogstwaarschijnlijk deze proef ondergaan.

Lucius betracht geduld en weer verschijnt de godin hem in een droom:

*De priester had gesproken en aan mijn gehoorzaamheid werd geen afbreuk gedaan door ongeduld; met toewijding en vreedzame rust en lofwaardig stilzwijgen volbracht ik dagelijks ijverig de plichten van de heilige dienst. De goedgunstige gezindheid van de machtige godin stelde mij niet teleur en kwelde mij niet met een lang uitstel, maar in de duistere nacht vermaande zij mij door niet duistere bevelen duidelijk dat de steeds begeerde dag voor mij gekomen was, waarin zij mijn vurige wens zou vervullen. Zij stelde ook vast wat ik moest uitgeven voor de plechtigheid en Mithras zelf, haar hogepriester, die, zoals hij zeide, door een goddelijke gelijke stand van de sterren met mij verbonden was, had zij aangewezen om de inwijding te voltrekken
Door deze en dergelijke welwillende voorschriften van de verheven godin bemoedigd, schudde ik, toen het nog geen helder daglicht was, de slaap van mij af en spoedde ik mij naar de woning van de priester. Ik trof hem aan, toen hij juist uit zijn slaapkamer kwam en begroette hem. Ik was besloten nadrukkelijker dan gewoonlijk de inwijding in de heilige dienst als een schuld van hem te verlangen. Maar zodra hij mij zag begon hij.
'Lucius, hoe gelukkig ben je, hoe zalig, dat de verheven godin je zozeer haar genadige gezindheid waardig keurt! Wat sta je daar nu nog werkeloos en veroorzaak je je eigen vertraging! Gekomen is de dag door aanhoudende gebeden gewenst, waarop je door de goddelijke bevelen van de godin met vele namen door deze handen van mij in de vrome geheimen van de dienst zult worden ingewijd!'*

De vriendelijke grijsaard legde de hand op mijn schouder en geleidde mij dadelijk naar de deuren van de grote tempel. Nadat hij op de gewone plechtige wijze de ceremonie van de tempelopening had verricht en het ochtendlijk offer had gebracht, haalde hij uit een geheime bergplaats van het heiligdom enige boeken tevoorschijn, beschreven met onbegrijpelijke schrifttekens, deels afbeeldingen van allerlei dieren, die een korte samenvatting behelsden van godsdienstige formules, deels aaneengeknoopte schrifttekens, afgerond in de vorm van een wiel, als wijnranken dooreengestremd, die beveiligd waren tegen de nieuwsgierigheid van profane lezers. Uit die boeken kondigde hij mij aan welke noodzakelijke voorbereidselen voor de inwijding moesten worden getroffen.

Dadelijk en zonder spaarzaamheid verschaftte ik mij het nodige, door eigen aankoop of met hulp van mijn vrienden. Reeds deelde de priester mee dat het tijdstip was aangebroken en hij geleidde mij, door de vrome schare omringd, naar het nabijgelegen badhuis. Nadat ik eerst een gewoon bad had genomen, smeekte hij om de goddelijke genade en besprenkelde mij rondom met gewijd water. Hij bracht mij terug naar de tempel - reeds was tweederde van de dag verstreken - en plaatste mij vlak voor de voeten van de godin en gaf mij enige geheime opdrachten, te heilig om onder woorden te brengen. Daarna, ten aanhoren van allen, schreef hij mij voor, dat ik tien dagen achtereen mij genotvolle spijzen zou ontzeggen, geen dierenvlees zou eten, geen wijn zou drinken. Met eerbiedige onthouding nam ik dat alles nauwkeurig in acht.

Eindelijk was de dag gekomen, bepaald door de goddelijke termijn en de zon daalde en bracht de avond. Toen stroomden van alle kanten de scharen samen volgens het oude gebruik van de mysteriën mij vererend met verschillende geschenken. Daarop verwijderde men alle profanen, men omhulde mij met een nieuw linnen kleed en de priester nam mij bij de hand en leidde mij naar het binnenste van het heiligdom. Gij, belangstellende lezer, zult u misschien gespannen afvragen, wat daarna gezegd werd, wat gedaan werd. Ik zou het u zeggen, als het geoorloofd was het te zeggen; gij zoudt het vernemen, als het geoorloofd was het te horen. Maar een gelijke schuld zouden oren en tong op zich laden wegens die roekeloze nieuwsgierigheid. Toch zal ik u, die misschien in vroom verlangen gespannen afwacht, niet kwellen door langdurige onrust. Luister dus, en geloof, dat het de waarheid is. Ik ben het grensgebied van de dood genaderd en na de drempel van Proserpina te hebben betreden ben ik teruggekeerd, meegevoerd door alle elementen, midden in de nacht heb ik de zon zien stralen met helder licht, de goden van de onderwereld en de hemel heb ik voor ogen gezien en van nabij aanbeden.

De drempel van Proserpina

Proserpina is Korè. In de hellenistische tijd zien we dit soort vermengingen veelvuldig. Als Isis voor de eerste keer in een droom aan Lucius verschijnt, is ze getooid met een bloemenkrans met twee slangen en 'de korenaren van Ceres' (is: Demeter). De drempel van Proserpina

overschrijden wil zeggen: afdalen naar de onderwereld. Teruggekeerd uit het domein der doden aanschouwt de ingewijde, dwars door de duisternis heen, het heldere licht van de zon.⁵ Ook heeft de ingewijde oog in oog gestaan met de goden van de onderwereld. Dit gaat terug op de mythe van Osiris, zo rijkelijk uitgebeeld in het Egyptische Dodenboek, waarin voor de overgegene ziel tweeënveertig godengestalten (de assessoren van Osiris) verschijnen. Wat hier na de fysieke dood gebeurt wordt in het mysteriespel voorgesteld en ervaren als een zinnebeeldige dood van het oude leven. Noodzakelijk om tot opstanding te komen in een nieuw, gewijd leven, de wedergeboorte.

Isis is de 'Ene die Alles is', zoals Apuleius haar noemt. Isis stelt zich daar als volgt voor:

*Ik ben Moeder van de wereld,
meesteres van het totaal der elementen,
oorsprong en begin der eeuwen,
hoogste der godheden,
koningin der schimmen,
eerste der hemelingen,
eenvormig gedaante van goden en godinnen.
Mijn wil is wet in lichtende hemeltoppen,
heilzame zeebriezen en trieste onderwereldstilten;
mijn enkelvuldige macht wordt onder meervoudige gedaanten,
velerlei riten en menigvuldige namen
over gans de wereld vereerd.
De Phrygiërs, eerstgeborenen onder de mensen,
noemen mij moeder der goden, godin van Pessinus,⁶
de Atheners, oudste bewoners van hun grond,
noemen mij de Cecropische Minerva,⁷
de zee-omspoelde Cyprioten
noemen mij de Paphische Venus,⁸
de pijldragende Kretenzers de Dictynna Diana,⁹
de drietalige Siciliërs de stygische Proserpina,¹⁰
de Eleusiniërs de oude godin Ceres,¹¹
voor sommigen ben Ik Juno,¹²
voor anderen Bellona,¹³
voor weer anderen Hecate¹⁴
of ook wel Ramnusia.¹⁵
Maar de Ethiopiërs,
die door de eerste stralen van de Zonnegod
na zijn opkomst worden beschenen,
en de Egyptenaren,
die op oeroude wijsheid kunnen bogen,
eren mij met mijn eigen cultus*

*en noemen mij bij mijn ware naam:
Koningin Isis.¹⁶*

Isis met Horus (Egyptisch museum Berlijn)

Deze godin, moeder van Horus, die 'aan de ongelukkigen in hun ramspoed de tedere liefde van de moeder betoont' heeft vele parallellen met Maria, de moeder van Jezus. Beelden van Isis lijken sterk op de latere Madonnabeelden.¹⁷

In een oude hymne lezen we:

*Ik ben Isis, de heerseres over ieder land,
en ik ben opgevoed door Hermes,
en ik heb samen met Hermes het schrift uitgevonden...
Ik heb voor de mensen (kosmische) wetten uitgevaardigd
en ik heb bij wet vastgesteld wat niemand kan veranderen.
Ik ben de oudste dochter van Cronus.
Ik ben de vrouw en de zuster van koning Osiris.
Ik ben het die vruchten voor de mensen gevonden heeft.
Ik ben de moeder van koning Horus.
Ik ben het die in de Hondster opgaat.
Ik ben het die door de vrouwen de Godin wordt genoemd...*

*Ik heb de aarde van de hemel gescheiden.
Ik heb de banen van de sterren aangewezen.
Ik heb de loop van de zon en de maan voorgeschreven...
Ik heb de gerechtigheid sterk gemaakt.
Ik heb vrouw en man samengevoegd...
Ik heb de mensen met de mysteriën bekend gemaakt.
Ik heb geleerd de beelden van de goden te vereren.
Ik heb de heerschappij van tirannen opgeheven.
Ik heb de heiligdommen van de goden gesticht.
Ik heb aan het moorden een eind gemaakt.
Ik heb afgedwongen dat vrouwen door hun mannen bemind worden.
Ik heb gemaakt dat gerechtigheid sterker is dan goud en zilver.
Ik heb als wet ingesteld dat het ware goed geacht wordt.
Ik heb de huwelijkscontracten uitgevonden.
Ik heb voor Grieken en barbaren talen ingesteld.
Ik heb gemaakt dat door de natuur onderscheid gemaakt wordt tussen mooi en lelijk...
Aan mijn zijde is de gerechtigheid sterk.
Ik ben de Vrouwe van de rivieren en de winden en de zee.
Niemand wordt geëerd zonder mijn instemming.
Ik ben de Vrouwe van de oorlog.
Ik ben de Vrouwe van de bliksem.
Ik maak de zee kalm en doe haar golven.
Ik ben in de stralen van de zon.
Ik zit naast de zon tijdens zijn omloop.
Wat ik besluit, dat gebeurt ook.
Voor mij wijkt alles...
Ik ben het die Thesmophoros (bijnaam van Demeter) genoemd wordt.
Ik heb de eilanden uit de diepte aan het licht gebracht.
Ik ben de Vrouwe van de regen.
Ik overwin het lot.
Het lot gehoorzaamt mij.
Verheug u, Egypte, dat mij gevoed heeft.¹⁸*

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

1. Flavius Josephus beschrijft in *Antiquitates Judaicae* 18.65-80 een pikante uiterst profane geschiedenis die zich afspeelt in de Isis-tempel in Rome die door deze affaire door de keizer (Tiberius) met de grond gelijk wordt gemaakt.

2. Deze Obelisk is er een van een paar. De andere bevindt zich in Celimontana. Oorspronkelijk waren zij opgetrokken voor de Ra-temple in Heliopolis (nu deel van Cairo). De obelisksen werden getransporteerd naar en opgericht voor het Iseum, de Isis-tempel in Rome. In de 14^e eeuw stond de obelisk op de heuvel van het Capitool. In 1711 werd ze verplaatst naar de Piazza della Rotonda, tegenover het Pantheon, midden in de fontein van de dolfijnen.

3. *Over Isis en Osiris* 27 (vertaling van Gerard Janssen in Plutarchus, *Moralia V*, Leeuwarden 1999).

4. Dit en volgende citaten uit Apuleius, *De Gouden Ezel. Metamorphosen*, in de vertaling van M.A.Schwarz, Amsterdam 1996, 215-218.

5. Vergelijk *Handelingen* 26.12-13, waarin Paulus vertelt: >Zo was ik eens... op weg naar Damascus, toen ik midden op de dag zag hoe een licht uit de hemel, feller dan de zon, mij en mijn reisgenoten omstraalde=.

⁶ Pessinus is een stad in Anatolië waar de grote moedergodin Cybele werd vereerd.

⁷ Cecrops was een legendarische Atheense koning, Minerva is het Romeinse equivalent van de Griekse godin Pallas Athene.

⁸ Paphos op Cyprus werd in de oudheid als de geboorteplaats van Aphrodite (Venus) beschouwd.

⁹ Diana (Artemis) van de berg Dicte op Kreta.

¹⁰ Stygisch = van de Stix (onderwereldrivier); Proserpina is Korè, de geschaakte dochter van Demeter.

¹¹ Ceres is Demeter, die in Eleusis vereerd werd.

¹² Koningin die op haar verheven troon in de hemel zetelt, echtgenote van Jupiter; niet helemaal het equivalent van Hera, zoals Jupiter dat ook niet van Zeus is.

¹³ Romeinse krijgsgodin.

¹⁴ Griekse godin, Titaanse dochter.

¹⁵ Identiek aan de Griekse godin Nemesis.

¹⁶ Apuleius, *De Gouden Ezel*, XI.5.

17. Zie over deze parallellen onder meer Tom Harpur, *De >heidense= Christus*, Deventer 2004 en Tjeu van den Berk, *Het oude Egypte: bakermat van het jonge christendom*, Meinema, Zoetermeer 2015.

¹⁸ Stèle van Kyme-Memphis (2e eeuw v.Chr., teruggaand op nog oudere tekst) in de vertaling van Roelof van den Broek, *Hermes Trismegistus*, p.154-155.

Tweestromenland

In Mesopotamië (letterlijk: tweestromenland) vinden rond 3300 v.Chr. enkele belangrijke ontwikkelingen plaats, zoals de ontwikkeling van de irrigatie-landbouw, de vorming van een sociale organisatie en het ontstaan van het schrift. De oudste vorm daarvan bestaat uit voorraadlijsten op kleitabletten. Langzaam groeit dat uit tot alle vormen waarvoor schrift gebruikt kan worden, inclusief de epische literatuur. Tot de bekendste daarvan behoren de *Enuma elisj*, het 'Babylonische scheppingsverhaal' en het beroemde *Gilgamesj-epos*.

In de *Enuma elisj*, liturgische poëzie uit ca. 1100 v.Chr. (maar naar veel oudere mondelinge overleveringen) wordt de opkomst en suprematie van Marduk beschreven. Marduk wordt gezien als de schepper van hemel, aarde en mens. Marduk wordt al afgebeeld op een stèle van Hamurabi uit 1800 v.Chr.

Louvre, Parijs

De stèle (zuil, steen) is volgebeiteld met wetteksten. Het bovenste deel geeft een interessant tafereel te zien. De vorst der Babyloniërs, Hamurabi, ontvangt de wetten van de godheid (Sjmasj of Marduk). Een opvallende parallel met het oudtestamentische verhaal over Mozes die de wetten van zijn godheid ontvangt.

In de *Enuma elisj* zijn residuen te vinden van oudere mythen, zoals die van Atrahasis, rond 1700 v.Chr. op schrift geteld maar gebaseerd op veel oudere mondelinge overleveringen. We vinden daarin een opmerkelijke passage:

*Toen de goden als mensen
het werk deden, de last droegen,
was de last van de goden groot,
het werk zwaar, de moeite veel.
De zeven grote Anunnaki
lieten de Igigi de werklust dragen...¹*

Net als in de latere *Enuma elisj* is er een verdeling in twee groepen goden, Anunnaki en Igigi. De zeven grote Anunnaki laten de Igigi het werk doen. De god Enki scheidt het

mensenras dat dit werk kan overnemen. Sommige onderzoekers, waaronder Zecharia Sitchin, zien in de Anunnaki de reuzen, die volgens Genesis huwden met de dochters van de aarde. Ook in de Griekse mythologie komen reuzen (giganten) voor. Sitchin ziet een buitenaardse afkomst van de Anunnaki, ook wel de Nefilim genoemd. Zij leefden oorspronkelijk op de planeet Nibiru waar een gebrek heerste aan goud (symbool voor levenskracht). De Nefilim dalen dan af naar de aarde en koloniseren de streek die wij nu het Midden-Oosten noemen. Daar gaan ze op zoek naar goud. Maar dat is zwaar werk. De god Enki creëert dan een mensenras, een soort mengeling van de Anunnaki en de in die tijd bestaande mensensoort *homo erectus*. De kruising tussen deze wordt de *homo sapiens*, het huidig bestaande mensenras.

Minder speculatief is een akkadisch rolzegel uit ongeveer 2500 v.Chr. dat een zon uitbeeldt als middelpunt van een heelal, omringd door elf bollen. Bij nadere beschouwing blijken dat de Aarde met de Maan te zijn en de planeten Mercurius, Venus, Mars, Jupiter, Saturnus, Uranus, Neptunus, Pluto en een ons nog onbekende planeet.

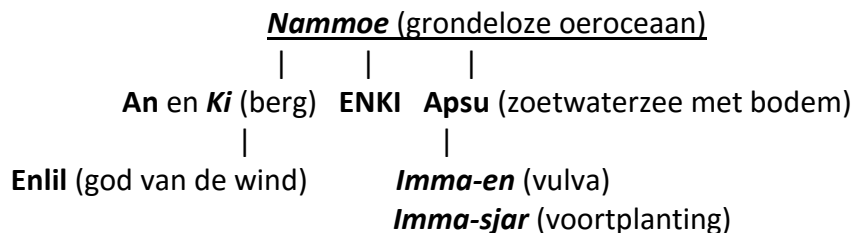

Akkadisch rolzegel, Voor-Aziatisch museum, Berlijn

Opvallend daarin zijn de weergegeven verhoudingen die overeenkomen met de juiste diameters van de planeten. Nog opvallender is wellicht dat Uranus, Neptunus en Pluto pas bekend zijn vanaf respectievelijk de 18^e, 19^e en 20^e eeuw! Viereneenhalfduizend jaar terug echter werden ze al op een rolzegel vastgelegd. Overigens het feit alleen al dat het een heliocentrische afbeelding betreft is opzienbarend. Nog in de 17^e eeuw werd Galilei veroordeeld over zijn vaststelling dat de aarde om de zon draait en niet andersom, een heliocentrische opvatting van Copernicus een eeuw eerder.

Iets jonger dan de mythe van Atrahasis, maar ouder dan de *Enuma elisj* is de scheppingsmythe van Enki en Ninmah. Ook hier klagen de lagere goden weer over hun slavenarbeid en dan strekt Enki zijn arm uit naar de godinnen Imma-en en Imma-sjar (Vulva en Voortplanting). De oergodin en moeder van Enki, Nammu, neemt wat klei uit de Abzu. Abzu is de oceaan die de Soemeriërs onder het aardoppervlak situeerden. Abzu is een samenstelling van ab, Vader en zu, Weten. Enki, de god van de wijsheid, bouwt hier zijn paleis. De klei van Nammu wordt tot foetus in de schoot van de Imma's, de Vulva-godinnen. Zo wordt de mens geboren.

OER-GODEN (de mythe van Enki & Ninmah)

ENUMA ELISJ

Het meest bekende en volledige scheppingsepos is de *Enuma Elisj*. Ze begint met de oertoestand bij aanvang, nog voordat de eerste goden waren geboren:²

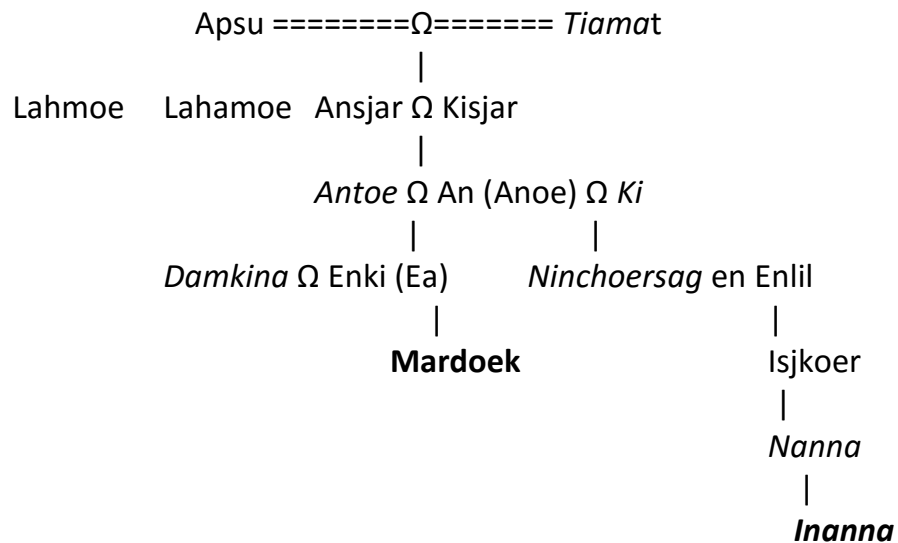
*Toen boven de hemelen nog niet genoemd waren,
 het land beneden nog geen naam had,
 Apsu, de allereerste, hun verwekker,
 en oermoeder Tiamat³, hun aller moeder,
 hun wateren zich mengden,
 het grasland niet gebonden was,
 het rietland niet gevlochten,
 toen geen van de goden was verschenen,
 nog niet bij naam genoemd,
 geen lot bepaald ...
 toen werden goden gevormd in hun diepte...*

Het begin van de wereld is een waterige chaos waarin de krachten van het zoete ondergrondse water, Apsu, en de krachten van het zoute zeewater, Tiamat, zich vermengen. Verder was er nog niets, geen hemel, geen aarde en ook nog geen goden. Dan ontstaan er, verwekt door Apsu en gebaard door Tiamat, twee goden, Lachmu en Lachamu die op hun beurt Ansjar (de hemelschijf) en Kisjar (de aardbol) voortbrengen.

Zij schenken het leven aan Anu. Anu brengt vervolgens Nudimmud voort, de god van het stromende water, van rivieren en moerassen, bekender onder zijn andere namen Enki en Ea.

*Lahmu en Lahamu ontstonden en werden bij naam genoemd.
 Toen zij groot werden, waren volgroeid, werden Ansjar en Kisjar geschapen,
 staken boven hen uit.
 Zij verlengden de dagen, voegden jaren toe.
 Anu, hun erfzoon, kon zich met zijn vaderen meten,
 Ansjar maakte zijn eerstgeborene aan zichzelf gelijk,
 en Anu bracht Nudimmud voort, zijn evenbeeld.
 Nudimmud overtrof zijn ouders,
 scherpzinnig, wijs, oersterk,
 veel sterker dan Ansjar, zijn vaders verwekker,
 hij geen gelijke onder zijn goddelijke kameraden.*

GESLACHT VAN DE GODEN DER MESOPOTAMIËRS, DE ANOENNAKI

Met de geboorte van de goden is een nieuw beginsel, beweging, activiteit, in de wereld gekomen. De nieuwe machten, de goden, verstoren de rust van de ouderen. Ze komen samen om te dansen:

*Wanneer de goddelijke jeugd bij elkaar kwam,
 maakten zij Tiamat dol, hun geschreeuw zwol aan,
 zij werkten Tiamat op de zenuwen,
 met hun gedans veroorzaakten ze onrust in het hemels verblijf.
 Apsu wist hun herrie niet te bedaren,
 en al zei Tiamat er niets over,*

*zij vond hun gedrag tegenover haar erg vervelend.
Al was hun gedoe hinderlijk, zij liet hen begaan.
Toen riep Apsu, verwekker der grote goden,
Mummu, zijn trouwe dienaar, en zei tegen hem:
'Mummu, trouwe dienaar die mijn hart blij maakt,
kom hier, laat ons naar Tiamat gaan.'
Zij gingen voor Tiamat zitten,
en beraadslaagden over het vraagstuk van hun goddelijke zonen.
Apsu deed zijn mond open
en zei tegen haar, tegen de doorluchtige Tiamat:
'Hun gedrag begint me te hinderen,
overdag vind ik geen rust, 's nachts slaap ik niet.
Ik wil hun bewegingen vernietigen, laten verdwijnen,
opdat er weer stilte heerst, en wij kunnen slapen.'
Toen Tiamat dit hoorde
werd ze woedend, voer uit tegen haar echtgenoot,
en kloeg bitter, nors in zichzelf,
tobbend over het boze plan:
'Hoe kunnen wij vernietigen wat we geschapen hebben?
Al is hun gedrag hinderlijk, laat ons toch geduld hebben!'*

De goden worden verontrust. Zij rennen in grote verwarring alle kanten op, maar de wijze Ea bedenkt een tegenzet:

*De zeer wijze, ervaren, kundige, Ea, die alles begrijpt,
vond een oplossing voor hen,
bedacht het hele plan, en concretiseerde het:
schiep een wonder, een machtige magische formule,
die hij reciteerde en op de wateren deed rusten.
Slaap goot hij over hem (Apsu) uit.*

Terwijl Apsu door de magie van Ea is ingeslapen, steelt Ea eerst Apsu's kroon en mantel van vurige stralen en doodt hem daarna om vervolgens een huis op zijn lijk te bouwen. Mummu, verdoofd en versuft door dezelfde toverspreuk, heeft hij een koord door de neus getrokken om hem in bedwang te kunnen houden.

In de woning die Ea boven Apsu bouwt en waar hij met zijn echtgenote Damkina intrekt, wordt zijn oudste zoon Marduk geboren, de schitterende held van het epos.

*Zijn gestalte was overweldigend, de blik van zijn ogen verblindend.
Vanaf zijn geboorte was hij mannelijk, machtig van het begin af aan.
Anu, zijn vaders schepper, zag hem en raakte opgetogen,
zijn hart vulde zich met vreugde,*

*hij maakte hem perfect, gaf hem dubbele goddelijkheid.
Hij torende boven de anderen uit, alles aan hem was bijzonder groot.
Zijn ledematen waren onvoorstelbaar en wonderbaarlijk vormgegeven,
onbegrijpelijk, nauwelijks te bevatten.
Vier ogen kreeg hij, vier oren,
als zijn lippen bewogen, vlamde er vuur op.
Zijn gehoor was verviervoudigd,
zijn ogen evenzo, zij overzagen alles.*

Grootvader Anu zorgt voor speelgoed voor zijn kleinzoon:

*Anu schiep de Vier Winden, bracht ze voort,
en stelde ze hem ter hand: 'Laat mijn zoon spelen.'
Hij schiep stof, liet het dragen door de storm,
veroorzaakte een golf, om Tiamat lastig te vallen.
Tiamat was in beroering, doolde rond, dag en nacht.
Door de wind die hij aandroeg, kregen de goden geen rust.
Op dat moment ontwikkelden zij een boos plan,
hebben het aan Tiamat, hun moeder, verteld.
'Toen hij Apsu, jouw echtgenoot, doodde,
kwam jij hem niet te hulp, zwijgend zat je daar.
Hij schiep de Vier Vreselijke Winden,
die jouw binnenste doen kolken, zodat wij niet kunnen slapen.
Apsu, jouw man, was niet in je hart,
en toen Mummu gebonden werd, zat je alleen maar!
Jij bent geen moeder, je loopt maar verdwaasd rond,
en wij, die niet slapen kunnen, van ons houd je ook niet.'*

Tiamat neemt nu maatregelen en vormt een leger dat uit een angstaanjagende groep monsters bestaat:

*Tiamat luisterde en wat gezegd werd beviel haar.
'Laat ons een storm maken, zoals jullie voorstellen, [we zullen ...] de goden daarin.'
Boos spanden zij samen tegen de goden, hun scheppers,
vormden een kring, stelden zich op naast Tiamat,
woedend, want wakker gehouden dag en nacht,
belust op vechten, tierend, razend, woest!
Zij bliezen verzamelen, deden het conflict escaleren.
Moeder Hubur die alles vormgeeft,
voegde daar onweerstaanbare wapens aan toe, zij baarde reuzenslangen.
Scherpe tanden hebben zij, meedogenloze slag tanden.
Zij vulde hun lichamen met gif en bloed.*

*Vreselijke slangendrakten bekleedde zij met schitterglans,
tooide ze met gruwelijke straling, maakte hen gelijk een god:
'Wie naar hen kijkt, zal neerstorten in machteloosheid, hun lichamen springen
voortdurend op, deinzen niet terug!'
Zij liet Gifslang oprijzen, Vreselijke Slang en Harige Man, het Grote Weerbeest, Dolle
Leeuw en Schorpioenman, Woeste Stormen, Zeemeerman en Bizonman,
drager van meedogenloze wapens, zonder angst voor de strijd.
Reusachtig waren haar woorden, en onweerstaanbaar.
In totaal bracht zij er elf van zulke voort.*

Tiamat benoemt haar tweede echtgenoot, Kingu tot legeraanvoerder en vertrouwt hem de 'tabletten met de lotsbeschikkingen', met daarop de besluiten van de godenvergadering, toe:

*Ea hoorde dit bericht,
en verstarde; verstomd zat hij erbij.
Nadat hij wat had nagedacht, en zijn woede gezakt was,
ging hij op weg naar zijn vader Ansjar,
Hij ging binnen bij Ansjar, de vader van zijn verwekker.
Alles wat Tiamat van plan was, vertelde hij aan hem door.*

Ansjar is zeer van streek. Bemiddelingspogingen falen:

*Ansjar werd stil en keek naar de grond,
hij knarste met zijn tanden naar Ea, schudde zijn hoofd.
Alle Igigi en alle Anunnaki zaten bij elkaar
met samengeperste lippen, zaten stil te zwijgen.*

Maar dan herinnert Ansjar zich de jonge Marduk. Die wil de strijd best aangaan als hij het opperbevel mag dragen. Ansjar stemt blij toe zendt een boodschapper naar Lachmu en Lachamu die zich naar de Ubsjukinnahof haasten waar de goden bijeen zijn aan het banket:

*In de vergadering keuvelden ze en gingen zitten voor het banket.
Brood aten ze en bier dronken ze, het zoete bier stortten zij in hun keelgat.
Hun lichaam zwol op door het drinken van bier;
ze werden zorgeloos, hun stemming was uitgelaten,
en zij besloten dat Marduk hun wreker zou zijn.
Zij zetten een vorstelijke troon voor hem neer,
en hij ging tegenover zijn vaderen zitten, om het koningschap te ontvangen:
'Jij bent de meest geëerde onder de grote goden,
jouw lotsbestemming is ongeëvenaard, jouw bevel als van Anu.*

*Marduk, jij bent de meest geëerde onder de grote goden jouw lotsbestemming is
ongeveer evenaard, jouw bevel als van Anu.
Van nu af aan wordt aan jouw verordening niet meer getornd,
verhogen en verlagen is jouw bevoegdheid,
jij zegt zal geschieden, wordt niet weersproken.
Niemand van de goden zal de door jou getrokken grens overschrijden.
De tronen van de goden vragen verzorging,
laat, op de plaats van hun heiligdommen, jouw aanwezigheid verzekerd zijn.
O Marduk, jij bent onze vergelder,
wij hebben jou het koningschap over de hele wijde wereld gegeven,
neem plaats in de vergadering, jouw woord zal hoog in aanzien staan,
jouw wapen zijn doel niet missen, maar je vijanden verslaan.
O Heer, schenk leven aan wie u vertrouwt,
maar de god die kwaad wil doen, beneem hem het leven.'*

Om er achter te komen of Marduk inderdaad de macht bezit die ze hem hebben
verleend, ontwerpen de goden een sterrenbeeld en vragen hem of hij eerst de
vernietiging en daarna het herstel ervan wil gebieden:

*Zij stelden in hun midden een sterrenbeeld op,
en zeiden tegen Marduk, hun zoon:
`Laat jouw wilskracht die van de goden evenaren, beveel vernietiging of schepping,
het zij zo. Beveel dat het sterrenbeeld verdwijnt,
en beveel nog eens, dat het weer verschijnt!'
Hij gaf het bevel, en door zijn woord verdween het sterrenbeeld,
hij gaf nogmaals het bevel, en het sterrenbeeld werd weer geschapen.
Toen zijn goddelijke vaders zagen wat zijn mond voortbracht,
verheugden zij zich, betuigden hem eer. `Marduk is koning!'
Ze boden hem scepter, troon en koningsmantel aan,
gaven hem het onweerstaanbaar wapen Neerstoter van Gehate Wezens:
`Ga en snijd Tiamat de keel door!
En laat de winden ons haar bloed brengen als goed nieuws!'
Zijn goddelijke vaders wezen de Heer dit lot toe,
lieten hem de Weg van Veiligheid en Verhoring inslaan.*

Marduk trekt ten strijde:

*Hij vormde een boog, bestemde die als zijn wapen,
liet de pijl stevig over de pees lopen.
Hij hief het godenwapen op, hing het aan zijn rechterzijde,
hing boog en pijlkoker aan zijn arm,
stelde de bliksem voor zich op*

*en liet zijn lichaam laaien van loeiende vlammen.
Hij maakte een net om rond Tiamat te sluiten,
spande de vier winden in, zodat niets van haar zou ontsnappen:
Zuidenwind, Noordenwind, Oostenwind, Westenwind,
het geschenk van zijn vader Anu stelde hij op naast het net.*

De legers staan tegenover elkaar. Kingu is angstig, maar Tiamat probeert Marduk af te leiden met gevele over zijn snelle carrière:

*Tiamat gooide haar magische formule eruit, zonder terug te deinzen.
Tussen haar lippen klemde zij leugen en bedrog.
'Indrukwekkend is uw aanval, Heer der goden, zij hebben zich allemaal rond u opgesteld!'*

Marduk laat zich niet verleiden:

*De Heer hief Stormvloed op, zijn grote wapen,
en richtte dit op Tiamat, die zich vriendelijk voordeed:
'Waarom doet u uiterlijk vriendelijk,
maar broedt u boze plannen uit, wekt op tot strijd?
Omdat de jongeren schreeuwen, hun vaders plagen,
moet u, hun verwekster, daarom de moederliefde verwerpen?
Kingu hebt u tot echtgenoot benoemd,
stelde hem, onwaardig, aan als opperheer.
Tegen Ansjar, de koning der goden, beraamde u kwaad,
en boosheid gericht tegen de goden, mijn vaders.
Stel uw troepen op, hun wapens in het gelid,
en kom dan maar op, laten we vechten, ik en u!'
Toen Tiamat dit hoorde,
raakte ze buiten zinnen, verloor haar verstand.
Tiamat brulde, woest en schril,
tot in de uitlopers gingen er sidderingen door haar wortel...
Tiamat en de Wijze der goden, Marduk, naderden elkaar,
raakten verstrikt in de strijd, stootten af en aan.
De Heer spreidde zijn net uit, sloot haar in,
liet de boze wind die zijn rugdekking was, los in haar gezicht.
Tiamat opende haar mond om hem op te slokken,
liet zo de boze wind binnen, kon haar lippen niet sluiten.
De woedende winden vulden haar maag,
haar binnenste werd opgeblazen, en zij opende wijd haar mond.
Hij schoot er een pijl in, doorboorde haar buik,
reet haar ingewanden uit elkaar, sneed haar hart uit,*

bond haar vast en doofde haar levenslicht.

Tiamat is verslagen. Kingu wordt gekneveld. Marduk ontnemt hem de 'tabletten van de lotsbeschikkingen' en verzegelt ze. Dan keert hij terug naar het lijk van Tiamat, breekt haar schedel, snijdt haar aderen door en beveelt de noordenwind haar bloed terug te brengen als een blijde overwinningsboodschap.⁴ Dan rust hij uit en beschouwt het dode lichaam. Daar moet iets mee te doen zijn. Hij deelt Tiamat in tweeën en maakt van de ene helft de hemel, voorzien van grendels en wachters, zodat haar wateren niet kunnen ontsnappen. Daarbij doorkruist Marduk de net gevormde hemel en belandt exact op de plaats tegenover de woonplaats van Ea, de Apsu beneden. Hier bouwt hij, na nauwkeurig de maat te hebben genomen, zijn eigen grote paleis Esjarra (de hemel), een zuiver duplicaat van de Apsu. Dan maakt Marduk gesternten, stelt de kalender vast, positioneert de poolster en geeft maan en zon instructies:

*Hij schiep standplaatsen voor de grote goden,
creëerde de sterren, de dierenriemtekens die hen symboliseren.
Hij bepaalde het jaar, zette een schema uit,
rangschildte de twaalf maanden, elk met drie sterren.
Nadat hij het patroon van de dagen van het jaar ontworpen had,
stelde hij de positie van Neberu (planeet) vast,
om hun verbondenheid aan te geven,
opdat er niet één een fout maakt, nalatig is.
Bij deze legde hij de posities van Enlil en Ea vast.
Hij opende grote poorten aan beide zijden,
en maakte sterke grendels links en rechts.
In haar lever heeft hij het zenit geplaatst, en liet Nannaru (de Maangod)
verschijnen,
heeft hem de nacht toevertrouwd,
wees hem het sieraad van de nacht toe, om de dagen te markeren.*

Dan werpt Marduk beneden een berg over Tiamat op, doorboort haar ogen om er de bronnen van de Eufraat en de Tigris te maken. Datzelfde doet hij boven haar uiers waaruit de rivieren uit de oostelijke bergen die in de Tigris uitmonden ontspringen. Haar staart buigt hij de lucht in om tot de Melkweg, en haar kruis gebruikt hij om de hemel te steunen.

Nadat hemel en aarde op deze wijze zijn geschapen, keert Marduk triomfantelijk huiswaarts, waar hij de 'tabletten van de lotsbeschikkingen' aan zijn grootvader Anu overhandigt.

Onder Marduk verhuist het godenpantheon naar de nieuw te bouwen stad Babylon. De goden die aan de kant van Tiamat hadden gevochten, laat hij vrij en draagt hun de

bouwwerkzaamheden op. Om de zaak voor hen te vergemakkelijken besluit Marduk om de mens te scheppen:

*'Bloed wil ik samenvoegen, en botten rangschikken,
een menselijk wezen wil ik op laten rijzen. Voorwaar, mens is zijn naam!
Ik wil een menselijk wezen creëren, de mens,
die de taak van de goden gaat overnemen, zodat zij rust krijgen.
Ik zal het leven der goden een wending geven en heerlijk maken.
Laat ze allemaal vereerd worden, maar in twee groepen verdeeld zijn.'*

Op advies van zijn vader Ea roept Marduk de vergadering bijeen. Daar laat hij Kingu aanklagen als de aanstichter van de aanval op de goden en ophitser van Tiamat:

*Zij boeiden hem, hielden hem voor Ea vast,
legden hem zijn straf op, sneden zijn bloedvaten door.
Uit zijn bloed maakte hij de mensheid,
legde hem de taak van de goden op, en liet de goden vrij...*

De *Enuma Elisj* vervolgt het oorsprong relaas met de bouw door de Anunnaki van een tempel en ziggurat (toren van Babel), analoog aan bepaalde sterrenconstellaties (zoals in Egypte heel gebruikelijk was). Na de succesvolle bouw wordt de offercultus ingesteld, waarmee de *Enuma Elisj* eindigt.⁵

Het epos van Gilgamesj

Gilgamesj is de koning van de stad Uruk. Een dapper man en legendarisch veldheer, maar een tiran. De inwoners van Uruk roepen de goden aan en deze besluiten voor Gilgamesj een evenknie te scheppen. Dan kan de koning zijn energie op een meer creatieve wijze kwijt. En zo wordt Enkidu geschapen als een onbeschaafd mens, levend temidden van de dieren, zwervend in de steppe. Daar komt Enkidu in conflict met een jager. Enkidu beschermt de dieren en de jager zint op wraak. Om deze oermens onschadelijk te maken haalt de jager uit de tempel van Ishtar in Uruk een heilige hoer die naar Enkidu wordt geleid. Zij verleidt Enkidu. Wanneer hij daarna naar zijn dieren wil terugkeren, vluchten zij voor hem weg. De vrouw neemt Enkidu vervolgens mee naar Uruk. Daar is de stad in rep en roer om een bruiloft. Enkidu hoort nu dat volgens het *prima notte-recht* Gilgamesj het burgermeisje zal ontmaagden. Enkidu is razend. Als hij Gilgamesj in de bruidsstoet ontmoet ontspint zich een heftig gevecht tussen de twee. Tegen de oerkracht van Enkidu is Gilgamesj niet opgewassen. Maar op het moment dat Enkidu Gilgamesj dreigt te verslaan ontbrandt de oermens in bewondering en liefde voor de koning. Zij omhelzen elkaar en sluiten eeuwige vriendschap.

Samen beleven de twee veel avonturen. Op een gegeven moment stelt Gilgamesj voor om de vreeswekkende Chumbaba, de monsterlijke bewaker van het Libanese cederwoud in de Libanon, te doden. Zij slagen in hun onderneming en overwinnen het monster. Overladen met roem en eer komen ze terug in Uruk. Maar dan dreigt er nieuw gevaar. Liefdesgodin Ishtar zelve wordt verliefd op de koning. Deze wijst haar echter, indachtig het trieste lot van haar vorige minnaars, af. Ishtar zint op wraak en vraagt de hemelgod Anu om de hemelstier. Deze zal Uruk en haar inwoners, inclusief Gilgamesj, vertrapen en haar vernedering vergelden. Maar Gilgamesj en Enkidoe verslaan de hemelstier en laten Ishtar en haar gevolg spottend een van de afgesneden poten van de stier zien. Anu eist als vergelding voor het doden van zijn stier dat de beide vrienden zullen sterven. Op voorspraak van de god Enlil wordt Gilgamesj gespaard. Alleen Enkidu moet sterven.

De dood van zijn trouwe vriend zorgt voor een tweede omslag in het leven van de koning. Hij beseft tevens dat ook hij niet onsterfelijk is en eens de gang naar het dodenrijk zal moeten maken. Hij reist af naar zijn voorouders Utnapisjtum en zijn gemalin die als enigen de onsterfelijkheid hebben verkregen en nu op een paradijselijk eiland in een verre zee, voorbij het einde van de wereld, leven. Aan hen wil Gilgamesj het geheim van het eeuwige leven ontfutselen. Na een gevaarvolle reis komt Gilgamesj aan in een paradijselijke tuin met bomen waarin edelstenen groeien. In die tuin ontmoet hij de zonnegod Sjamasj. Deze houdt hem het vergeefse van zijn onderneming voor. Het leven dat hij zoekt zal hij niet vinden, waarschuwt de god. Gilgamesj is echter vastbesloten door te zetten en na nieuwe avonturen bereikt hij de oever van het water des doods, waar de veerman hem overzet naar het eiland van Utnapisjtum. Deze vertelt

de koning dat hij weliswaar onsterfelijk is, maar dat de goden, en niet hij, beslissen over dood en leven. Gilgamesj vraagt hem daarop hoe hij onsterfelijk geworden is.

Utnapisjtím vertelt het verhaal van de grote watervloed waarmee de goden de mensheid wilden uitroeien en hoe hij en zijn vrouw als enigen daaraan ontkwamen. Aan deze uitzonderlijke gebeurtenis hebben zij hun onsterfelijkheid te danken. Utnapisjtím maakt Gilgamesj duidelijk dat het een eenmalige gebeurtenis betrof en dat er voor hem geen hoop is. Hoe wil hij trouwens onsterfelijk zijn? Hij kan niet eens langer dan een paar dagen wakker blijven!

Gilgamesj wil laten zien dat hij deze test gemakkelijk kan doorstaan en de onsterfelijkheid waardig is. Maar als hij gaat zitten, valt hij onmiddellijk in een diepe, zeven dagen durende slaap. Wakker geworden beseft de koning dat er voor hem inderdaad geen hoop op onsterfelijkheid is en hij vertrekt. Bij het afscheid vertelt zijn bewogen gastheer dat er een plant bestaat die de eter ervan verjongt. Dankbaar plukt Gilgamesj deze plant en reist samen met de veerman terug naar Uruk. Maar als ze onderweg bij een meer uitrusten steelt een slang het plantje, eet het op en werpt daarna, als teken van verjonging, haar huid af. En zo komt Gilgamesj met lege handen, maar vele ervaringen rijker, in Uruk terug.⁶

Uittreksel uit het Gilgamesj-epos⁷:

Enkidu zat voor de dochter van Isjtár.

Hij omhelsde haar heupen en deed haar schaamdoek los.

Hij vergat de plaats waar hij geboren was.

Zes dagen en zeven nachten

bleef hij wakker en bedreef de liefde met haar.

De hoer opende haar mond en zei tegen Enkidu:

'Wanneer ik naar je kijk, Enkidu, zie ik een god.

Waarom zwerf je met de dieren door de steppe?

Kom, laat me je meenemen naar Uruk, de grote marktplaats,

naar de schitterende tempel, de woonplaats van Anu.

Enkidu, sta op, ik neem je mee

naar Eanna, de woonplaats van Anu,

waar Gilgamesj woont, de volmaakte, de man van de daad.

Jij bent zijn gelijke.

Je zult van hem houden zoals van jezelf.

Kom, sta op van deze vervloekte grond.'

Hij hoorde haar woorden en begreep wat zij zei.

Haar raad drong door tot zijn hart.

Zij deed haar kleren uit;

met één kledingstuk kleepte zij hem, met het andere zichzelf.

Zij nam hem bij de hand.

*Als een godin leidde zij hem naar de veekralen,
naar de hutten van de herders.
Daar werden zij ontvangen.
Maar Enkidu die uit de bergen kwam
en gras at met de gazellen,
was gewend melk te drinken hij het vee.
Ze zetten hem brood voor en sneden het.
Hij zag het en keek toe.
Hij wist niet hoe hij brood moest eten.
Bier drinken was hem nooit geleerd.
De hoer opende haar mond en zei tegen Enkidu:
'Eet het brood, Enkidu, dat is het teken van beschaving.
Drink bier, dat is het gebruik van het land.'
Enkidu at zoveel brood als hij kon.
Hij dronk zeven kruiken bier.
Hij kwam een beetje los en begon vrolijk te zingen.
Hij waste zijn harige leden en zalfde zich met olie.
Hij begon al op een mens te lijken.
Hij trok kleren aan en zag eruit als een echte man.
Hij nam zijn wapens op om de leeuwen te bevechten.
De herders konden 's nachts rustig slapen:
hij bevocht de leeuwen en verjoeg de wolven.
De oudere herders konden blijven liggen:
Enkidu was hun hoeder, een sterke man.*

*Enkidu bedreef de liefde.
Toen hij zijn ogen opsloeg, zag hij een man voorbijkomen.
Hij zei tegen de hoer:
'Dochter van Ishtar, breng die man hier.
Waarom is hij gekomen?
Ik wil weten wat hij voorheeft.'
De hoer riep de man.
Hij kwam dichterbij, en Enkidu zei tegen hem:
'Waarheen haast je je zo?
Vanwaar die vermoeiende reis?'
De man opende zijn mond en zei:
'Ik ben voor een bruiloft uitgenodigd.
Het is het lot van de mensen
overgeleverd te zijn aan het recht van de hooggeplaatsten.
Open het bedgordijn*

voor de koning van Uruk, de grote marktplaats,
opdat hij als eerste kan binnengaan.
Open het bedgordijn
voor Gilgamesj, de koning van Uruk, de grote marktplaats,
opdat hij als eerste kan binnengaan.
De bruid die aan de beurt is, zal hij bezitten.
Hij eerst, en dan pas de bruidegom.
Zo is het bepaald bij goddelijk besluit.
Reeds vanaf het moment dat zijn navelstreng was doorgesneden
was het voor hem zo bepaald.
Bij deze woorden verbleekte Enkidu.

Enkidu ging voorop,
de hoer achter hem aan.
Toen hij in Uruk de Grote Markt bereikte,
dromde de menigte om hem heen.
Toen hij in Uruk op de Grote Markt bleef staan,
zei het verzamelde volk over hem:
'Hij is net zo gebouwd als Gilgamesj, alleen kleiner.
Hij is sterk.
Waar hij vandaan kwam, at hij het jonge gras
en zoog hij de melk van de dieren.'

In Uruk vonden voortdurend offerfeesten plaats.
De jonge mannen reinigden zich.
Er werd een koperen bekken opgesteld
voor de man rechtop van lijf en leden.
Gilgamesj werd behandeld als een god.
Zij maakten een bed klaar voor de godin Isjara:
vannacht zal Gilgamesj met haar slapen!
Toen Gilgamesj naar haar toe wilde gaan,
stond Enkidu op straat,
en versperde hem de weg.

Hij was woedend, en ging op hem af.
Op de Grote Markt stuitten zij op elkaar.
Enkidu blokkeerde de deur met zijn voet
en verhinderde dat Gilgamesj naar binnen ging.
Zij pakten elkaar beet en vochten als stieren.
Zij versplinterden de deurposten,

*de muren trilden.
Zij pakten elkaar beet en vochten als stieren.
Toen gaf Gilgamesj toe, de voet nog op de grond.
Hij kalmeerde, en draaide zich om.
Toen hij zich had omgedraaid, zei Enkidu tegen Gilgamesj:
'Je moeder baarde een uitzonderlijk man.
De godin Ninsun, de wilde koe van de stal,
verhief jouw hoofd boven de anderen.
Enlil heeft je tot koning over het volk voorbestemd.'*

Zij omhelsden elkaar en sloten vriendschap.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

¹ Citaat bij Selma Schepel, *Enuma elisj*, Deventer 2002, p.159.

² De citaten uit de Enuma Elisj zijn uit de mooie vertaling van Selma Schepel, *Enuma elisj; het Babylonische scheppingsverhaal*, Deventer 2002.

³ Tiamat geldt in de Enuma Elisj als de oermoeder. Zij is ook personificatie van de (zoute) oceaan.

⁴ Thorkild Jacobson (*The Treasures of Darkness*, hoofdstuk 6, New Haven/Londen 1976, pp.167-191) oppert dat hier mogelijk naar de regen wordt verwezen.

⁵ Voor de volledige weergave van Enuma Elisj, voorzien van boeiend commentaar, verwijs ik graag naar het prachtige werk van Selma Schepel, *Enuma elisj; het Babylonische scheppingsverhaal*, Deventer 2002.

⁶ Zie ook Giovanni Rizzuto, *De reis van Gilgamesj*, Brussel 2011.

⁷ Uit: *Gilgamesj. Een zoektocht naar onsterfelijkheid. Het Babylonische epos vertaald en van illustraties voorzien door Theo de Feyter*, Zeist 1991.

Inanna

De Sumeriërs vestigen zich ca. 4000 v.Chr. in wat nu het zuidelijk deel van Irak is. 'Hun' Inanna wordt de stadgodin van het steeds machtiger Uruk met zijn Eanna, het indrukwekkend tempelcomplex. Volgens de meeste assyriologen betekent Inanna 'Vrouw van de hemel'. Haar aanvankelijke dubbele naam (Morgen-Inanna en Avond-Inanna) zou daarop ook betrekking hebben, omdat ze als de planeet Venus zowel in de ochtend alsook in de avond kan verschijnen. Inanna huwt met Dumuzi, een herder.¹ Ze wordt vervuld van verlangen naar hem, zoals blijkt uit een van de vele aan haar gewijde hymnen, waarin ze uitroept:

*O, ik ben Inanna, wie zal mijn vulva ploegen?
Wie zal mijn rijpe veld ploegen?
Wie zal mijn natte bodem ploegen?*²

Ze spoort Dumuzi aan:

Ploeg mijn vulva om, man van mijn hart!

Samen vierden Inanna en Dumuzi de *hieros gamos*.

Eind goed, al goed, zou je denken. Maar Inanna is geen doetje. Naar een oud verhaal zou ze na haar gevaarvolle en moedige tocht naar de onderwereld haar gemaal Dumuzi gewetenloos uitleveren aan de demonen van de onderwereld...

In een andere versie wordt Dumuzi achterna gezeten door de verschrikkelijke Galla-demonen, die hem uiteindelijk vermoorden. Inanna is ontroostbaar. Elk jaar zijn er rouwfeesten waarin er luid geweend wordt om het verlies van Inanna's minnaar. In zijn Akkadische vorm heet hij overigens Tammuz en is hij getrouwd met de godin Ishtar (de Akkadische versie van Inanna). In beide varianten van het verhaal komt Dumuzi/Tammuz dus in de onderwereld en wordt er om

hem gerouwd. Weliswaar mag hij een gedeelte van het jaar de onderwereld verruilen voor een bestaan op aarde, de indrukwekkende rouwsessies blijven lange tijd in de antieke wereld gangbaar.

Dumuzi (en later ook zijn 'opvolger' bij de Babyloniërs, Tammuz) is de god van geboorte, dood en wederopstanding. Evenals Osiris, Dionysos, Attis en Adonis. Inanna is zowel bruid, zus en moeder van Dumuzi (zijn naam is afgeleid van het woord 'zoon').

Inanna is dus, naast haar verering van de godin van liefde en seksualiteit, ook de maagdmoeder. En ze is ook nog de godin van de strijd. Haar agressieve kant blijkt bijvoorbeeld uit de mythe van haar verkrachting. Als ze onder een boom ligt te slapen wordt ze door een eenvoudige herder verkracht. Inanna wreekt zich, niet op de herder, maar op de Sumeriërs, haar volk, en wel op drievoudige wijze. De eerste keer door al het drinkwater in bloed te veranderen; de tweede keer door overstromingen en grote stofwolken. En de derde keer.... Van deze derde ramp die ze over de aarde heeft laten komen, zijn we helaas niet op de hoogte; de kleitabletten die deze mythe weergeven zijn te zeer beschadigd.

Inanna kan zowel de dochter zijn van de hoofdgoden Anu, Enlil, Enki en ook van de maangod Nanna. Zoals meer voorkomt in oude mythen is de genealogie niet in iedere overlevering gelijk. Haar voornaamste heiligdom staat in de stad Uruk. Daar is ze in sommige overleveringen ook de bewaarder van de *me*, de geheime heilige kosmische wetten. De grote god Enki zou ze haar in dronkenschap hebben overgedragen. Oude hymnen verhalen dat ze vooraf een kroon op haar hoofd plaatst en uitroept:

*Ik, de koningin van de hemel, zal de god van de wijsheid bezoeken...
Ik zal Enki, de god van de wijsheid, eer bewijzen in Eridu.³*

Enki ziet haar naderen en instrueert zijn bediende:

*Wanneer Inanna de heilige tempel binnengaat
Geef haar dan boterkoek te eten.
Schenk koud water in om haar hart te verfrissen.
Bied haar bier aan voor het standbeeld van de leeuw.
Behandel haar als gelijke.
Groet Inanna aan de heilige tafel, de tafel van de hemel.*

Enki en Inanna vieren uitbundig feest en drinken elkaar toe. De geschiedenis krijgt een dramatische wending als Enki, onder invloed van de drank, op Inanna proost:

*In de naam van mijn macht!
In de naam van mijn heilige tempel!
Aan mijn dochter Inanna zal ik geven*

*Het hoge priesterschap! Goddelijkheid!
De edele, duurzame kroon!
De troon van het koningschap!*

Inanna antwoordt met graagte dat ze die aanvaardt. Veertien keer (twee maal het heilige getal zeven) heft Enki zijn beker op en biedt Inanna de heilige *me* aan. Maar als Enki weer bij zinnen is heeft hij heftig spijt van zijn goedgeefsheid en probeert uit alle macht de *me* weer in zijn bezit te krijgen. Maar Inanna geeft geen krimp.

Zeven sluiers

De bekendste mythe van Inanna is haar tocht naar de onderwereld. Over die duistere onderwereld regeert haar zuster Eresjkigal. Is het machtswellust van Inanna dat ze haar zus van de troon wil stoten? Om naast koningin van hemel en aarde ook nog heerseres van de onderwereld te zijn? Of om, zoals andere bronnen suggereren, de Waarheid te vinden? Of, zoals ze zelf aan de eerste wachter van de onderwereld mededeelt, getuige te zijn van de begrafenis van haar zwager? Er zijn verschillende versies in omloop.⁴

Hoe dan ook, Inanna onderneemt de gevaarvolle reis naar de diepste krochten van de onderwereld.⁵ Ze trekt haar mooiste gewaad aan, omhangen met juwelen. De slimme Inanna voorziet dat zuster Eresjkigal haar misschien niet terug zal laten gaan. Zij geeft haar bode Ninshubur opdracht om, als ze niet binnen drie dagen terug is, de andere goden om hulp te vragen.

Op haar tocht moet ze bij ieder van de zeven poorten een kledingstuk achter laten. Naakt verschijnt Inanna voor haar zuster en de zeven rechters van de doden. Ze doet een aanval op de troon van haar zuster, maar de rechters verhinderen dat en veroordelen haar ter dood. Haar lijk wordt, als een zak, aan een haak gehangen. Maar gelukkig is daar nog Ninshubur, haar trouwe hulp.

*Na verloop van drie dagen en drie nachten,
Vervulde Inanna's boodschapper Ninshubur,
Haar boodschapper van goedgunstige woorden,
Haar overbrenger van opbeurende woorden,
De hemel met weklachten om haar,
Hij riep haar naam in het vergaderheiligdom,
Hij rende rond in het huis der goden, op zoek naar haar;
Als een bedelaar hulde hij zich in een enkel kleed, om haar,
en geheel alleen richtte hij zijn schreden naar de Ekur,
het huis van Enlil.⁶*

Maar Enlil weigert om ook maar een hand naar haar uit te steken. Ook Nanna in Ur geeft nul op het rekwes. Uiteindelijk is Enki, weliswaar met tegenzin, bereid om te helpen. Uit het vuil onder

zijn nagels scheidt hij twee geslachtloze wezens die als insecten ongestraft de onderwereld in en uit kunnen vliegen. Gewapend met 'spijs van het leven' (in sommige vertalingen een plant) en wat 'water des levens' weten ze Inanna weer tot leven te wekken.

Bijna veilig boven nemen de zeven rechters haar opnieuw gevangen, want er is nog nooit iemand levend uit de onderwereld gekomen. Alleen als ze iemand vindt die haar plaats aldaar gaat innemen mag ze van de vrijheid proeven. Intussen wordt ze streng bewaakt door de *galla*, verschrikkelijke demonische bewakers:

*De kleine demonen als rietjes,
de grote demonen als kleitablet-stylussen,
begeleiden haar.
Zij die voor haar liepen droegen een staf in de hand,
zij die naast haar liepen droegen een wapen aan de zijde.
zij die haar voorgingen,
zij die Inanna voorgingen,
waren wezens die geen voedsel kennen,
en geen water,
die geen uitgestrooid meel eten,
die geen geplengde wijn drinken,
die de vrouw van de lendenen van de man wegnemen,
die het kind van de borst van de zogende moeder roven.*

Als eerste ontmoeten ze Ninshubur, haar bode. Maar die kan ze toch niet naar de onderwereld verbannen! Ook Shara, haar zanger, kapper en manicure kan ze dat lot niet aandoen. Dan ontwaart ze haar minnaar, Dumuzi, die vrolijk op haar troon zit. Inanna levert hem zonder pardon uit aan de verschrikkelijke demonen.

Via tussenkomst van de goden wordt het lot van Dumuzi verzacht. De helft van het jaar verblijft hij in de onderwereld, de andere helft mag hij als vrij man bovengronds leven.⁷

Heilige vruchtbaarheid

De Babylonische 'opvolgster' van Inanna is Ishtar. Zij is geleidelijk in haar plaats gekomen. Ishtar is amoreuzer én agressiever dan Inanna. Zij is getrouwd met Tammuz die evenals Dumuzi een stervende en herrijzende god is. Ook Ishtar daalt af naar de onderwereld. En wel met zo'n geweld dat haar zuster Ereskigal ervan verbleekt. Weer hersteld van de schrik roept ze een vloek over Ishtar af. Een grote onvruchtbaarheid treft de aarde. Planten verdorren, dieren sterven uit en de mens kan zich niet meer voortplanten. Maar ook Ishtar wordt door de goden gered met levenswater. Zij moet, evenals Inanna, daarvoor wel een remplaçant achterlaten. In haar geval is dat Tammuz.

Ishtar is als godin van de liefde berucht. Mannen die verliefd op haar worden, overleven dat niet.⁸ Ishtar is bij de Babyloniërs naast godin van de liefde ook geliefd als oorlogsgodin.

Inanna blijft minder verweesd achter als de rouwceremoniën doen vermoeden. Ze heeft talloze affaires. Want koningen nemen de lege plaats van Dumuzi in het bruidsbed in.

*Ninsubur, de goede boodschapper van het Eanna
Grijpt hem (de koning) bij zijn rechterpols
En brengt hem naar de zoete schoot van Inanna (en zegt):
'De Umun die u in uw hart verkozen hebt, de koning, uw geliefde echtgenoot
In uw reine en zoete schoot mogen zijn dagen verlengd worden.
Geef hem een voorspoedig en roemruchtig bestuur.
Geef hem een stevig gevestigde koninklijke troon.
Geef hem de scepter om het land te leiden en het leidsel en de staf.
Geef hem de rechtvaardige aga-kroon en diadeem die zijn hoofd laten schitteren...'⁹*

In een andere tekst mag ook koning Iddin-Dagan (1974-1954 v.Chr.) het genot ervaren van de vereniging met Inanna:

*Wanneer Inanna de schoot (voor hem) heeft gespreid op het bed,
vrijen zij met elkaar op het bed.¹⁰*

Koningen concurreren met elkaar om de gunst van Inanna. Zo instrueerde de vorst van Aratta zijn boodschapper een mededeling over te brengen aan zijn mededinger Enmerkar:

*Hij (= Enmerkar) mag dan met Inanna in het tichelhuis wonen
ik zal met Inanna in het glanzende paleis van Aratta wonen!
Hij mag dan met haar liggen op een bed van gras -
ik zal zoetsluismerend met haar liggen op een met juwelen bezette bedstede!
Hij mag dan bij nacht met Inanna dromen zien -
ik zal met Inanna gemeenschap hebben tussen haar blanke dijen!*

Enmerkar antwoordt de bode:

*Hij mag dan met Inanna wonen in het glanzende paleis van Aratta,
Maar zij verblijft bij mij wanneer zij vanuit de hemel op aarde komt!
Hij mag dan zoet sluismeren met haar op de met juwelen bezette bedstede,
maar ik lig in het grasbed van Inanna zelf, dat bezaaid is met glanzende planten!¹¹*

De seksuele vereniging van de *hieros gamos* betekende welvaart voor de koning en zijn land en vruchtbaarheid voor de akkers van de boeren.¹² Dat is op te maken uit hymnen waarin de godin uitroept:

*Graaf geen kanaal, laat mij je kanaal zijn
Ploeg geen veld, ik zal je veld zijn
Boer, zoek geen vochtige grond
Ik zal je vochtige grond zijn.*¹³

We zien dat tevens in de seksuele vereniging ‘op een driemaal omgeploegde akker’ tussen de Griekse godin van de vruchtbaarheid, Demeter, met de sterfelijke koning Iasios.¹⁴ Een van de eerste rituelen tijdens de Eleusinische mysteriën ter ere van Demeter was een vergelijkbare vereniging tussen de gemalin van de koning met Dionysus in de boukoleon (koninklijke kamer) op de Atheense agora.¹⁵ Vaak wordt naar zo’n gebeurtenis terloops gewezen, zoals bijvoorbeeld in het oudtestamentische Tweede boek der Makkabeeën, waar de vorst Antiochus IV naar de tempel van de Syrische godin Nanea (Nanaya) gaat voor ‘een huwelijk met de Godin’.¹⁶

Het blijft natuurlijk de vraag met wie de koningen het bed in de tempel deelden. Het meest voor de hand ligt dat het de hogepriesteres van de godin was. In de oudheid was men er van overtuigd dat goden zich konden manifesteren in hun dienaren, ja zelfs in beelden.

Henriette Broekema concludeert in haar imposante studie over Inanna:

*We weten dus niet hoe het Heilig Huwelijk gevierd werd. Het was in elk geval een vraag die de Sumeriërs nooit gesteld en beantwoord hebben. Voor hen was het simpelweg een huwelijksritueel dat weldadige gevolgen had voor de gemeenschap. Hoe dat mysterie werd voltrokken was een zaak voor ingewijden en deze geheime kennis mocht niet aan buitenstaanders worden onthuld.*¹⁷

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

¹ Op sommige kleitabletten is er sprake van Dumuzi als herdersgod.

² D.Wolkstein en S.N.Kramer, *Inanna, Queen of Heaven and Earth: Her Stories and Hymns from Sumer*, New York 1983, p.107.

³ Alle hiernavolgende teksten uit de Inanna-mythe zijn uit: Betty De Shong Meador, *Inanna, Lady of Largest Heart* en Diane Wolkstein & Samuel Noah Kramer, *Inanna, Queen of Heaven and Earth, Her Stories and Hymns from Sumer*.

⁴ Zie D.Wolkstein en S.N.Kramer, *Inanna, Queen of Heaven and Earth*.

⁵ Zie de parallel met de Griekse godin Aphrodite die ook naar de onderwereld afdaalt; in haar geval om Adonis te redden.

⁶ We gebruiken hier de vertaling in Joseph Campbell, *De held met de duizend gezichten*, Amsterdam 1990 pp.180-181. Hij ziet in Ninshubur een mannelijke bode, andere vertalingen geven een vrouwelijke helpster.

⁷ Zie de opvallende gelijkenis met de Griekse Demeter-mythe waarin Persophone vier maanden per jaar bij Hades in de onderwereld verblijft en acht maanden haar plaats aan de zijde van haar moeder op aarde inneemt.

⁸ Voor de held Gilgamesj uit het gelijknamige epos was dat ook de reden om niet op haar avances in te gaan.

⁹ Bij Henriette Broekema, *Inanna, meesteres van hemel en aarde; geschiedenis van een Sumerische godin*, Leeuwarden 2013, p.372.

¹⁰ Idem, p.340. Hymne aan Inanna Dilbat (Venusster) en het Heilig Huwelijk van Iddin-Dagan.

¹¹ Idem, p.82-83.

¹² Zie S.N.Kramer, *The Sacred Marriage Rite; Aspects of Faith, Myth and Ritual in Ancient Power*, Bloomington 1969. pp. 49-65.

¹³ Idem, p.297.

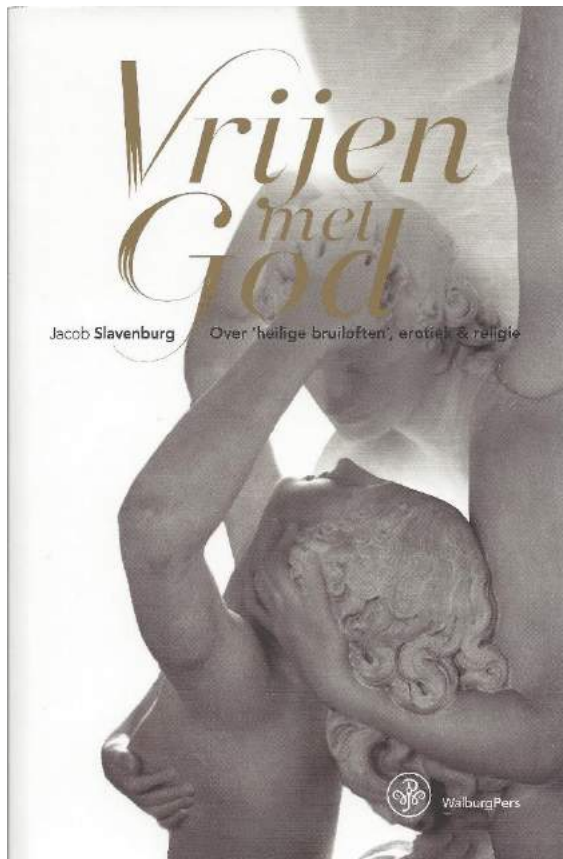
¹⁴ Hesiodes, *Theogonia* 969.

¹⁵ Walter Burkert (*Greek Religion* Cambridge 1985) laat in het midden of deze vereniging fysiek was of louter symbolisch. Hij refereert aan de mythe van Theseus, de Atheense koning, die Ariadne achterlaat op Naxos, waar ze zich verenigt met Dionysus (p.109). Frazer ziet het als een symbolische versmelting (James Frazer, *The Golden Bough*, Londen 1922, Nederlandse vertaling *De gouden tak*, Amsterdam 2002 (4e druk), p.192).

¹⁶ 2Mak.1.14.

¹⁷ Idem, p.253. Zie ook Martin Stol, *Vrouwen van Babylon*, Utrecht 2012, p.395-404.

Heilige Bruiloft

Uit de inleiding van mijn boek "Vrijen met God"¹:

Wij, de mensen die nu leven, zijn onderdeel van deze tijd. We zijn meestal opgegroeid in een land en in een cultuur waar we vertrouwd mee zijn. We zijn gewend aan de normen en waarden van onze tijd. Van de oude Griekse wijsgeer Heraclitus is de uitspraak *panta rhei*: alles stroomt, alles beweegt. En wij bewegen mee. De tijd waarin we nu leven ziet er, zeker voor de ouderen onder ons, nogal anders uit dan de tijd waarin we geboren zijn. En toch gaat het, afgezet tegen tientallen eeuwen geschiedenis, om minder grote veranderingen dan het lijkt.² Dat neemt niet weg dat er toch een gapende kloof is ontstaan tussen denk- en gevoelswerelden van nu en de leefwijze van onze verre voorouders. Dat besepte ik intens toen ik bezig was met het hoofdonderwerp van dit boek, de *hieros gamos*, de heilige bruiloft. Want hoe stelden mensen van nog geen twee millennia geleden zich serieus voor dat ze seks konden hebben met goden? En hoe, op welke wijze, ervaarde men die seksualiteit? En is dat ook nu nog mogelijk – zijn er nog mensen en groeperingen die daar op een of andere wijze mee bezig zijn? Ik heb over deze onderwerpen al eerder artikelen geschreven, maar ik wilde dieper gaan. Me proberen in te leven in wat mensen in die tijd dreef, wat ze beleefden en voelden; in hun

verhouding tot de goden, tot elkaar en hun seksuele uitingen daarin. En ook om te onderzoeken of er nog elementen van de *hieros gamos* te vinden zijn in onze beleving nu.

Seksualiteit, een der sterkste drijfveren in het menselijk bestaan, was vroeger verbonden met 'heiligheid', met de goden. Zoals alles wat de mens in zijn leven ervaarde betrekking had op de godenwereld. Dat was al in tijden voordat de prehistorische mens erachter kwam dat zwangerschap ontstaat door geslachtsgemeenschap. Geboorte werd gezien als een geschenk van de goden. Dat blijft zo als mensen erachter komen dat geboorte voortkomt uit seksuele vereniging. In een ontwikkelingsproces van eeuwen wordt seks steeds meer losgeweekt van procreatie, voortplanting. Procreatie wordt recreatie. Maar nog wel 'heilig'. Seks blijft een religieuze zaak. Religieus, niet in de betekenis van godsdienstig, maar in de zin van de diepste verbondenheid met de bron van alle leven. Het is juist de godsdienst die dat in haar seks-angst losgekoppeld heeft. En daarom ervaren de meeste mensen seks heden ten dage voor het merendeel alleen nog als recreatie. Los van de verbinding met religie, met de bron.

De 'heilige bruiloft' wordt in de literatuur meestal aangeduid met de klassieke Griekse term *hieros gamos*. Daar wordt in de meeste gevallen een (vaak kortstondige) liefdesrelatie tussen goden mee verstaan. Een heilige bruiloft, die in rituelen wordt 'nagespeeld' door priesters/priesteressen met al dan niet voor deze gelegenheid uitverkorenen. Deze rituelen stonden in de oudheid praktisch altijd in het teken van de vruchtbaarheid. In de geheime riten in latere eeuwen kreeg het meer en meer het karakter van een spirituele inwijding in de androgynie (verbinding tussen het mannelijke en het vrouwelijke).

Goden en godinnen konden zich, was de algemene opvatting, manifesteren in hun priesters/priesteressen, in heilige 'tempelprostituees', maar ook in koningen en koninginnen. Op deze wijze konden de goden zich, door de seksuele eenwording, verbinden met de mens. Ja, zelfs mensen onderling konden, beziel door de godheid, op deze wijze de *hieros gamos* beleven.

We kennen dus heilige bruiloften tussen goden onderling, tussen hun 'replaçanten' met deelnemers aan de tempelrituelen en tussen mensen onderling. In de verre oudheid werden deze 'bruiloften' meestal bezegeld door geslachtsgemeenschap. Vaak was dat het startsein voor massale orgieën om de vruchtbaarheid voor een nieuw jaar af te smeken.

Allengs kwam de mythische *hieros gamos* niet alleen meer in het teken van de agrarische vruchtbaarheid te staan, maar voor het streven naar heelheid, eenwording. Deze spirituele bruiloft gebruikt vaak nog dezelfde seksuele symboliek, maar wordt niet meer lichamelijk ingevuld. In veel gevallen is dan juist de maagdelijkheid voorwaarde.

Let wel, ook in de verre oudheid had de *hieros gamos* niet alleen een seksueel, maar ook een spiritueel karakter. De mens stond in zijn beleving veel dichterbij de goden - vaak als natuurkrachten ervaren - dan in onze tijd. Alleen met dit feit in het achterhoofd is er iets te begrijpen van de voor ons soms vreemd aandoende rituelen.

Zowel in het oosten als het westen, kent men door alle tijden heen – en ook nu nog – inwijdingsrituelen, waarin (het streven naar) de *hieros gamos* praktisch seksueel wordt ingekleurd.³

Goddelijke copulatie

Door de priesteressen van Demeter, de godin van het korenveld, werden bruiden en bruidegoms ingewijd in de geheimen van het echtelijk bed. Zelf bleef de godin singel. Maar tijdens de bruiloft van Kadmos en Harmonia werd Demeter verliefd op Iasion. In vuur en vlam gezet door de nektar, die op het feest als water stroomde, glipten de verliefden het huis uit en minden elkaar openlijk op een driemaal omgeploegd veld.⁴

In de klassieke oudheid beleefde men de *hieros gamos* als de heilige verbinding tussen hemel en aarde, het ultieme kosmische evenwicht: de God van de hemel verbindt zich met de Godin van de aarde.⁵ Dat wordt steeds verder uitgebreid. Goden vrijen met godinnen⁶. Goden vrijen ook met mensen. Dat werd verbeeld door de geslachtelijke vereniging. Spiritueel en fysiek. Joodse profeten en christelijke kerkvaders bestreden dat heftig. Ze konden het niet stoppen. Het was het opgaan in een nieuwe kosmos. Een 'hemelse' belevenis.

In oude mythen is veelvuldig sprake van godenhuwelijken. Pausanias schrijft over de heimelijke vereniging van Zeus met Hera in het Griekse pantheon⁷, zo fraai afgebeeld in de Heratempel in Selinunte.⁸

Selinunte (Museo Nazionale Archeologico, Palermo)

Toen nam hij (Zeus) zijn echtgenote in de armen en de grond onder hen deed jong gras ontluiken en bedauwde lotus en gele krokus en ridderspoor, dicht en weeldering, en daarin gebed lagen zij en om hen heen schone gouden nevel, waaruit blinkende druppelen drupten.⁹

In de Hebreeuwse cultuur was El, god van de hemel, verbonden met Asjera, godin van de zee. In een latere ontwikkeling wordt Asjera de gemalin van JHWH.¹⁰ Ook aan de monotheïstische godsdiensten gaat een *hieros gamos* vooraf...

Wat kan de betekenis zijn van de (mythen over) godenhuwelijken? Het is opvallend dat goden in de loop van de geschiedschrijving steeds meer antropomorf worden. Waren goden en godinnen eerst nog ongevormde (natuur)krachten, allengs krijgen zij vormen en gestalten. Een verdere stap in de ontwikkeling zijn de 'menselijke' trekken die in veel culturen aan de goden worden toegeschreven.

Vele zijn de verhalen over de seksuele escapades van Zeus, de Griekse oppergod¹¹. Maar ook andere goden hadden betrekkingen met mensen, trouwden soms zelfs met stervelingen. Die verbintenissen worden ook vaak aangeduid als 'heilige bruiloften'. De seksuele avonturen van Zeus, en andere goden, hebben vaak ten doel om halfgoden of onsterfelijke helden te creëren en daardoor het leven op aarde bij te sturen. Zo kennen we in de mythologiën veel verbintenissen tussen goden en mensen.

Bekend is het verhaal van de vereniging van Dionysos met Ariadne op Naxos. De held Theseus reist naar Kreta om de minotaurus te verslaan. Op het eiland aangekomen wordt de dochter van koning Minos, Ariadne, heftig verliefd op de jonge held. Zij voorziet hem stiekem van een scherp zwaard en eveneens van een kluwen garen, zodat hij ook weer de weg terug uit het labirint kan vinden. Het lukt Theseus om de stier te verslaan en samen met zijn geliefde Ariadne vlucht hij naar Naxos. Daar laat hij Ariadne, die op het stand ligt te slapen, achter en zeilt naar Athene. Ariadne, die alles op haar geboorte-eiland Kreta heeft achtergelaten om Theseus te helpen de stier te verslaan, roept luid om wraak. Haar roep wordt op de Olympus gehoord en Dionysos, god van de groeikracht en de wijn, daalt - samen met zijn metgezel Pan¹² - af naar het eiland om te trouwen met de in de steek gelaten prinses.

Een aansprekende andere mythe is die van Amor en Psyche.¹³ De koningsdochter Psyche, alomt geroemd om haar schoonheid, moet haar geboortegrond verlaten. Ze komt terecht in een mooi paleis waar ze elke nacht bezocht wordt door een geheimzinnige minnaar. Bij het licht worden verdwijnt hij altijd stilletjes. Het is een hartstochtelijke relatie. De onbekende minnaar blijkt Eros (Amor) zelf te zijn die, tegen de wil van zijn moeder Venus, Psyche ten diepste bemint. Na een aantal (spannende) verwickelingen trouwt Eros met zijn geliefde Psyche, die vervolgens opgenomen wordt in het Olympische gezelschap.

De meest dramatische *hieros gamos* in de Griekse mythen is die tussen Kadmos en Harmonia. Zeus is zijn echtelijk boekje weer eens te buiten gegaan door de koningsdochter Europa te verleiden en haar in de gedaante van een witte stier weg te voeren. Kadmos gaat naarstig op zoek naar zijn ontvoerde zuster. Het orakel van Delphi geeft hem een vreemde boodschap; hij moet op een bepaalde plek een nieuwe stad stichten. Die stad nu wordt Thebe. Maar voor het zover is raakt Kadmos in gevecht met een verschrikkelijke draak¹⁴ en verliest al zijn metgezellen.

Kadmos trouwt in zijn nieuwe stad met de dochter van Ares en Aphrodite, Harmonia. Een schitterende bruiloft. Niet eerder was een dochter der goden getrouwd met een aardse sterveling, zelfs niet als hij koning was. Alle Olympische goden zijn bij het trouwfeest aanwezig. Het huwelijk van de koning van Thebe met de goddelijke Harmonia, met alle Olympische goden als getuigen, zou je al een *hieros gamos* kunnen noemen.¹⁵ De echte *hieros gamos* vindt echter pas decennia later plaats na een veelbewogen leven. Want Kadmos is niet bepaald onder een gelukkig gesternte geboren. In zijn adolescentiejaren de intensieve zoektocht naar zijn ontvoerde zuster Europa, dan die vreemde boodschap van het orakel van Delphi en vervolgens een zware strijd bij het oprichten van de stad Thebe.

Enfin, hij trouwt met Harmonia en ook nog eens onder de bescherming van de goden. Dat moet wel goed gaan zou je denken. Maar de ene ellende volgt op de andere. Allereerst is daar hun dochter Semele op wie Zeus verliefd wordt. Hij mint haar in mensengedaante en zij wordt zwanger van Dionysos. Op zichzelf ook een *hieros gamos*; de liefde leidt tot de geboorte van een god (die zelf later ook tot een *hieros gamos* komt¹⁶). Een 'heilige' maar wel ongelukkige bruiloft. Als Zeus zich, door een list van zijn jaloerse echtgenote Hera, in zijn ware goddelijke gedaante aan Semele moet tonen, verschroeit Semele in het lichtende vuur. Hermes redt haar ongeboorte vrucht Dionysos, naait hem in de dij van Zeus, waaruit hij na drie maanden voor de tweede maal geboren wordt. Maar Hera's wraaklust is daarmee nog niet getemperd. Haar volgend slachtoffer is een kleinzoon van Kadmos, Aktaion. Op jacht met zijn honden stuurt Hera hem ongemerkt naar een meertje waarin de godin Artemis naakt aan het baden is. Verstoord verandert de jachtgodin de onschuldige jager in een hert. Als hert wordt Aktaion door zijn eigen honden verscheurd.

Een andere kleinzoon van Kadmos, Pentheus, stoot zijn grootvader van de troon. Voor korte duur overigens, want Pentheus komt vrij snel tragisch aan zijn einde.¹⁷ Zijn neef Dionysos neemt de regering over. De vloek over Thebe is daarmee overigens nog niet uitgewerkt. Kadmos' achterkleinzoon Laios, de nieuwe koning van Thebe, trouwt met zijn nicht Lokaste. Hij wordt door zijn onwetende zoon Oidipous in een gevecht doodt. Oidipous wordt dan de nieuwe koning. Die huwt, zonder te weten dat het zijn moeder is, met de koningin-moeder Lokaste. Het zoveelste drama.

Intussen hebben Kadmos en Harmonia hun stad Thebe verlaten en zijn naar Illyrië getrokken. Daar, 'gekromd door hun leeftijd¹⁸' besluiten ze zich te transformeren tot blauw gespikkelde slangen.¹⁹ In vereende verstrengeling²⁰, gerijpt en gelouterd door het leven, beërven ze in deze *hieros gamos* het eeuwige leven op de Eilanden der Gelukzaligen. Een *hieros gamos*, niet als geschenk van de goden, maar door bewuste verwerking in het aardse leven van lusten en lasten tot een volkomenheid van de eigen ziel.

Orgieën

De toonaangevende mytholoog Mircea Eliade stelt dat de goddelijke hiërogamie de mogelijkheid voor de mens heeft geschapen om zich seksueel te verenigen.²¹ Zo kan de mens deelhebben aan de goddelijkheid. Een van de sleutelwoorden daarbij is vruchtbaarheid. Door de

vruchtbaarheid van de goden ontstaan kosmos, aarde en mens. De mens mag dat scheppingsproces voortzetten. “Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u” luidt een van de oudste joodse geboden. De archeologie laat ons zien dat de vele gevonden prehistorische vrouwenbeeldjes de (vrouwelijke) vruchtbaarheid op vaak geprononceerde wijze uitbeelden met dikwijls een overnadruk op de vulva, de barende moederschoot, de duistere oerdiepte. Die vruchtbaarheid werd ook gecelebreerd in massale orgiën. Bachofen²² en Schubart²³ beschrijven rituelen in Perzië ter ere van de godin Anaitis (Anais). Een aan de godin gewijde hetaere cohabiteert op een heuveltop (of bovenop een ziggoerat²⁴) in het openbaar met een uitverkoren slaaf, de symbolische koning van het rituele feest, Zoganes. Dat is het sein voor de menigte om zich vijf dagen en nachten over te geven aan geslachtelijk verkeer met welke man of vrouw ook, waarbij in die periode alle banden van huwelijk, vriendschap en familie worden genegeerd.²⁵ Overigens wordt Zoganes aan het einde van het feest verbrand.²⁶ Zijn werk zat er op. Het is een feest waarin ‘de vruchtbaarheid van het land wordt gestimuleerd door een onbeperkte en uitbundige seksuele waanzin’.²⁷

Babylonische hierodule, Pergamonmuseum, Berlijn

En dan had je nog het in de klassieke oudheid het wijd voorkomende gebruik van ‘tempelprostitutie’²⁸. De terminologie heeft een negatieve klank, want bij prostitutie gaat het meestal om geld verdienen door middel van seksuele diensten. Dit beroep is al heel oud, maar heeft weinig te maken met de tempeldienst van de hiërodulen, waarin zowel sacrale als inwijdingselementen herkenbaar zijn. In die zin is ook de gangbare Nederlandse vertaling ‘tempelslaaf/tempelslavin’ onterecht. Weliswaar waren in bepaalde streken slaven en slavinnen aan tempels verbonden. Die zorgden voor het onderhoud van de tempel en de tuinen rondom en soms ook voor diensten aan bezoekers. Dat laatste had overigens een sacraal karakter: het was het opgaan in de godheid van de tempel. Ook waren het in de meeste gevallen niet alleen slaven die deze plichten vervulden, maar dochters van aanzienlijke ouders. Zij hadden de religieuze plicht ingewijd te worden in de liefde voordat er sprake kon zijn van een huwelijk.²⁹

In Babylon kende de dienst aan Ishtar drie soorten dienaressen; de *ishtaritu*, de *qadisthu* en de *harimtu*.³⁰ De eerste waren maagden die dienst bewezen aan de goden, de tweede waren hiërodulen, meestal uit betere kringen, die tegen een vergoeding gemeenschap hadden met gelovigen (het geld was bestemd voor de tempel), en de derde waren ‘oproepkrachten’ die

normaliter bij en in herbergen hun brood verdienden, maar bij de tempel konden inspringen als de vraag te groot werd, zoals bij belangrijke ceremoniën.

Babylonische hierodule, 2^e eeuw v.Chr., Pergamonmuseum, Berlijn

In de antieke wereld wijdden hiërodule, oftewel heilige hoeren, zich aan de dienst van de Godin. Volgens Strabo telden de tempels van Aphrodite in Eryx (Sicilië) en Korinthe zeker meer dan duizend heilige hoeren³¹, nog zuinigjes vergeleken met hun zesduizend zusters in Comana in Pontus in het heiligdom van de Maangodin. Deze ‘tempelprostituees’ hadden een hoge maatschappelijke status, genoten onderwijs en waren in politiek en wettelijk opzicht gelijk aan de man.³² Nancy Qualls-Corbett vat het wezen van de hiërodule kernachtig samen:

In de tempel van de liefde was het belangrijkste offer van de heilige hoer aan de godin haar verwelkoming van de vreemdeling, van wie men dacht dat hij de gezant van de goden of zelfs de god in de gedaante van een mens was. Als ze maagd was, wijdde hij haar in in de geheimen van de vrouwelijke seksualiteit onder de bescherming van de godin.

Aangezien de vreemdeling niet de man was met wie ze in het huwelijk zou treden, kon ze zonder voorbehoud, zorgen over zekerheid of sociale acceptatie aan de ceremonie deelnemen. Bij de vreemdeling werd haar aangeboren vrouwelijke natuur om liefde te geven, te ontvangen en te herbergen in haar wakker gemaakt. De heilige hoer bood hem het opnieuw aanwakkeren van de goddelijke levensvonk, een volledig en compleet gevoel van welbevinden, dat misschien wel pijnlijk afwezig was in de wereld buiten de tempel. Gemeenschap met haar betekende een vernieuwing via het mysterie van de seksualiteit, dat vergelijkbaar was met het mysterie van religieuze leringen. Het vlees en de geest werden verenigd en ondersteunden elkaar.³³

Zo’n vereniging van vlees en geest vinden we ook in een van de oudsten mythen der mensheid, het Gilgamesj-epos. Een tempelpriesteres van de godin Inanna wordt opgedragen om de wildeman Enkidoe te civiliseren. Samen met een jager trekt ze de wildernis in. De jager wijst Enkidoe aan:

*Dat is hem, Sjamchat³⁴, ontbloot je borsten,
doe je benen wijd, opdat hij je neme.
Aarzel niet, neem zijn ademstoten tot je.*

*Zodra hij je ziet, zal hij naar je toe komen.
Doe je kleed uit, zodat hij je kan dekken.
Doe met hem, de woesteling, het werk van een vrouw.
Het wild waarmee hij opgroeide in de steppe zal hem ontrouw worden,
terwijl zijn liefdesspel als een fluistering over je heen gaat.³⁵*

De priesteres wijdt Enkidoe in een liefdesspel van zes dagen en zeven nachten in en maakt hem tot mens. Zo kan de herboren Enkidoe de metgezel van koning Gilgamesj worden.

Maagdelijkheid

In de oudheid was het lange tijd gebruik om de maagdelijkheid van jonge vrouwen te offeren aan een mannelijke god, althans zijn lid. Schubart stelt dat kuisheid voor de dionysische vrouw de diepste schande was:

Daarom werd zij aan de liefdesgoden geofferd. Zij gaven zich in de tempel òf aan de een priester òf aan de eerste de beste die haar van haar verwenste maagdelijkheid verlostte. Soms ook werd ze ontmaagd door het lid van een godsbeeld, waarbij de gelovigen belangstellend toekeken.³⁶

Nog in de vijfde eeuw na Chr. was dat laatste gebruik in zwang. Zo schrijft Augustinus:
Priapus³⁷ is er immers ook bij, die overmatige mannelijke god! Werd de jonggehuwde vrouw niet verplicht om op zijn kolossaal en walgelijk geslachtslid te gaan zitten, volgens de hoogst eerbare en diep godsdienstige zede van de matrones?³⁸

Maagdensteen Volubilis, Marokko

Er is echter ook een kuise versie van de *hieros gamos*: vereniging met het goddelijke door het afzweren van seks. Binnen het christendom heeft zich dat vanaf de tweede eeuw als een ideaal ontwikkeld. Maar de wortels ervan liggen verder terug in de oudheid. Bekend zijn de mysteriën van Kybele, waarover straks meer, waar de priesters zich castreerden. In zijn roman *De Gouden Ezel* (of: *Metamorphosen*) uit de 2^e eeuw na Chr. voert Apuleius een broederschap op van rondtrekkende ontmande priesters, in dienst van een Aziatische moedergodin. De ontmanning, al dan niet als offer aan de vruchtbaarheid, komen we in de cultuurgeschiedenis herhaaldelijk tegen.

In de tempeldienst vond allengs een overgang plaats; van de vervlechting van erotiek met spiritualiteit - in de vorm van een praktische *hieros gamos* – naar juist een loskoppeling van deze twee elementen. Dit geschiedde door afstand te nemen van het erotische karakter en de vereniging met de godheid gestalte te gaan geven door kuisheid. Een beroemd voorbeeld daarvan zijn de Vestaalse maagden, priesteressen van de godin Vesta. In haar tempel werd het heilige vuur, symbool van het eeuwig voortbestaan van de staat, bewaakt door tempelmaagden. Dat waren meisjes uit adellijke families in Rome die op nog jonge leeftijd werden uitgezocht door de pontifex maximus (de opperpriester). Bij intrede was er een huwelijksceremonie waarin het meisje in een wit bruidskleed werd getooid.

Als een Vestaalse maagd haar maagdelijkheid verloor werd ze levend begraven of van de Tarpeïsche rots geduwd. Haar minnaar werd dood geseld. Het werd keizer Nero dan ook zwaar aangerekend dat hij, naast zijn relaties met vrijgeboren jongens en zijn affaires met gehuwde vrouwen, zich ook nog eens vergreep aan de Vestaalse maagd Rubria.³⁹ De Vestaalse maagden stonden in hoog aanzien. In het theater en bij de gladiatorenspelen hadden zij speciale zitplaatsen en ze konden zelfs veroordeelde misdadigers gratie verlenen. Ook werden allerlei belangrijke documenten en testamenten bij de Vestaalse maagden in bewaring gegeven.

De Israëlieten kenden hoogstwaarschijnlijk ook het verschijnsel tempelmaagd. In het apocriefe *Voor-evangelie van Jacobus* wordt verteld dat Joachim en Anna op hoge leeftijd een kind krijgen.⁴⁰ Ze noemen haar Maria en dragen haar in dankbaarheid op aan de tempel.

Maria is maagd. En binnen het christendom wordt ze steeds meer opgewaardeerd tot de status van godin. Jezus is in de theologie van de derde eeuw tot God geworden. Hij is de hemelse bruidegom. Alle gelegenheid voor christelijke varianten van de *hieros gamos*; maar wel een kuise.

In de christelijke mystiek van de Middeleeuwen is het hoogste ideaal van de mystica om bruid van Christus te worden.

De bruidsmystiek heeft zijn klassieke expressie gevonden in het werk van Teresa van Avila en Johannes van het Kruis die het geestelijk huwelijk, voorafgegaan door de geestelijke verloving, zagen als een hoogtepunt van de mystieke weg naar eenheid met God. Maar vooral in de vrouwenmystiek van de 13^e en 14^e eeuw is de bruidsmystiek tot veelzijdige ontplooiing gekomen in intrigerende en soms ook bizarre vormen. Daarin stonden thema's centraal als 'de bruid van Christus worden', 'de hartenruil', 'de hemelse dans', de dood als 'consummatie van het geestelijk huwelijk', 'het ziek zijn van liefde' en vele andere termen die een hartstochtelijke liefdesbeleving in de relatie met Christus tot uitdrukking brachten.⁴¹

In die bruidsmystiek zit overigens vaak ook een heftig erotisch element vervat. Zoals bij Beatrijs van Nazareth (1200-1268). In haar levensbeschrijving⁴² wordt beschreven hoe ze zich verenigt met Jezus:

Nauwelijks was haar gebed beëindigd of haar geest raakte in vervoering. Ze zag de allerzoetste Bruidegom van haar ziel, de Heer Jezus, op het altaar staan. Met onuitsprekelijk verlangen strekte hij zijn uitgespreide armen uit om haar te ontvangen. En met zijn liefdesband, die alle menselijke voorstellingskracht overtreft, trok hij haar zo krachtig aan dat ze nauwelijks het gewone tijdstip van de communie kon afwachten. Haar hart ontsloot zich, haar aderen zetten uit, en alsof ze uitzinnig werd van onstuimig verlangen gaf ze met deze toch wel wonderlijke reactie uiting aan haar hunkering naar het heilzame ontvangen van het Lichaam des Heren. Nadat ze reeds gesterkt was door zijn zeer heilzaam sacrament werd ze plotseling gewaar hoe heel haar ziel, die leeft in alle delen van het lichaam, door een heerlijke omhelzing van zijn Godheid zo krachtig omarmd werd, dat ze het gevoel had alsof haar broos lichaam in al zijn ledematen samengedrukt werd door deze zeer intense liefkozing. In de eenheid van deze zoete omhelzing drukte de Heer het hart van zijn uitverkorene aan zijn hart en haar geest nam hij helemaal op in zichzelf.⁴³

Ook Mechtild van Maagdenburg (ca. 1207 – ca. 1282/1294) verenigt zich in haar minnemystiek met Christus als zij hem aanroept:

O gij vloeiende God in uw minne!

O gij brandende God in uw verlangen!

O gij versmeltende God in de vereniging met uw beminde!

O gij rustende God aan mijn borst!⁴⁴

Vaak is de seksueel gekleurde mystieke ervaring verbonden met de pijn en het lijden van de gekruisigde Jezus, zoals bij Angela van Foligno (1248 – 1309). In gebed verzonken aanschouwt ze Christus aan het kruis, die haar uitnodigt haar gezicht in zijn zijdewonde te drukken. In haar visioen dringt ze binnen in de zijde van de gekruisigde en wordt door het drinken van zijn bloed gereinigd.⁴⁵

Christelijke kerkvaders en mystici vatten de vaak krasse seksuele symboliek op als een metafoor voor de kuise liefde tussen de ziel van de gelovige en de bruidegom Christus. Dat laat zich overdadig zien in de vele aanhalingen van christelijke schrijvers uit het oud-testamentische *Hooglied* (*Canticum canticorum Salomonis*). Onderzoeker Theophile Meek heeft redelijk overtuigend aangetoond dat het Hooglied ontstaan is uit een weergave van de *hieros gamos*, de heilige bruiloft.⁴⁶ Trouwens, het Hooglied van Salomo is niet het enige Hooglied. Dezelfde symboliek vinden we bijvoorbeeld in het *Hooglied van meester Jacob*:

De hoer hoorde van verre de berichten over hem,

*terwijl ze in de straten zondigde met afgoden en hun beelden
en de lichtekooi uithing.*

Ze had hem lief

en verlangde naar hem toen hij ver weg was

en smeekte hem haar in zijn bruidsvertrek toe te laten.

*Laat de zeer gewenste bruidegom me kussen:
met de kussen van zijn mond zal ik gezegend zijn.
Van verre heb ik van hem gehoord:
moge ik hem van dichtbij zien
en moge ik mijn lippen op de zijne leggen
en verrukt zijn door hem met mijn ogen te zien.⁴⁷*

Gnostische *hieros gamos*

Het moet een bont gezicht zijn geweest in het Palestina van de eerste eeuw. Een charismatisch prediker met een bloedmooie vrouw, rondtrekkend in een huifkar. De vrouw was een zekere Helena. Ze was door haar man losgekocht uit een bordeel in de bruisende havenstad Tyrus. Zij zou de reïncarnatie zijn van de Griekse Helena, om wie de Trojaanse oorlog werd gevoerd. Maar, lezen we in de gnostische teksten, op een dieper niveau was ze de Almoeder, uit wie alles ontstaan is. En haar man was de 'Kracht van God'. Hij heette Simon en werd om zijn magische krachten Simon de Tovenaar genoemd.⁴⁸ Hij was een charismatisch prediker en schrijver van een bijzonder werk: *Het boek van de grote openbaring*. De kerngedachte daarin is dat er aan de basis van alles een onbegrensde kracht ligt, één in (en met) alles. Het is het absolute Zijn dat zich bewust wordt van zichzelf. Het bewust-Zijn 'brengt zichzelf uit zichzelf naar buiten, waarbij het zijn eigen gedachten aan zichzelf openbaar maakt'.⁴⁹ Het begin van de kosmische cyclus. Simon en Helena zijn als prototypen verbonden in een *hieros gamos*.

In de gnostiek staat de *hieros gamos*, als symbool van de twee-eenheid, centraal. Alles is één, maar dat Ene manifesteert zich in een veelvuldigheid. Door de afzonderlijke delen te leren kennen kan men iets gaan begrijpen van het mysterie en zicht krijgen op de oorspronkelijke eenheid. Voor dat doel wordt vaak de verbeeldende mythe gebruikt. 'De gnostische beweging wordt beschouwd als een van de belangrijkste oorzaken van het herstel van de kracht van de mythe in de klassieke wereld' schrijft Peter Brown terecht.⁵⁰

In de gnostiek en de hermetica wordt vrijwel altijd uitgegaan van een Eenheid die, onder verschillende namen, aan het begin van alles staat. Want een mannelijke of een vrouwelijke god is een menselijke projectie, stelt de schrijver van het gnostische *Evangelie van Filippus*.⁵¹ Uit de eenheid, uit Geest, vloeit de levensstroom, de pneuma (adem), waar alles uit gevormd is. In de gnostiek ontvouwt die stroom zich in twee geestelijke aspecten, God-de-Moeder en God-de-Vader, vaak 'stilte' (horizontaal) en 'diepte' (verticaal) genoemd, ook aangeduid met *Anthropos*, (hemelse) Mens, en *Sophia* (Wijsheid). Het is de eerste *hieros gamos* in de scheppingsgeschiedenis van de gnostici en er volgen nog vele.

Een der schoonste weergaven van een *hieros gamos* is te lezen in een overlevering van het klassieke hermetische geschrift *Corpus Hermeticum*. Daar wordt Anthropos (Hemelse Mens) verliefd op Physis (Natuur):

En hij (Anthropos, de zoon van God) die alle macht had over de wereld van de stervelingen en de redeloze dieren, boog zich voorover door het samenstel der sferen, brak door het hemelgewelf heen en toonde aan de lagergelegen natuur de schone gestalte van God. En toen zij (Physis, Natuur) zag, dat hij onuitsprekelijk schoon was... en de gestalte van God bezat, glimlachte zij van begeerte, daar zij het spiegelbeeld van de allerschoonste gestalte van de Mens (Anthropos) in het water en zijn schaduw op het land zag. Toen hij nu in het water zag, dat zij een gestalte had die met die van hemzelf overeen kwam, werd hij verliefd en wilde op die plaats wonen. Wens en realisering vielen samen, en hij verbleef in de redeloze vorm. De natuur (Physis), van haar kant, ontving haar geliefde en omvatte hem geheel en zij verenigden zich, want zij waren minnaars.⁵²

Hemel en aarde huwen met elkaar. Een der mooiste liefdesgeschiedenissen aller tijden. Een *coniunctio oppositorum*, vereniging der (schijnbare) tegendelen. Een *hieros gamos* optima forma.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

¹ Naast de inleiding zijn er ook enkele andere gedeelten overgenomen uit "Vrijen met God", Walburg Pers Zutphen 2015.

² De Franse historicus Fernand Braudel introduceerde de termen *longue durée* en *court durée* als onderliggende structuren van onze geschiedenis ('Histoire et sciences sociales, la longue durée', in *Annales E.S.C.* (okt.-dec. 1958) 725-754). Hij toont overtuigend aan dat structuren vaak honderden jaren doorwerken in wat wij noemen het karakter van een volk of een land met haar cultuur. Wat wij als indringende gebeurtenissen in ons tijdige bestaan ervaren, blijkt vaak minder revolutionair als het afgezet wordt op een 'lange lijn' (*longue durée*). Zie ook Fernand Braudel, *De Middellandse Zee. Het landschap en de mens*.

³ Een genre dat in de moderne literatuur en cinematografie nogal populair is (denk bijvoorbeeld aan *De Da Vinci Code* en *Eyes wide shut*).

⁴ Vrij naar Robert Graves, *Griekse mythen*, Houten 1990, p.88.

⁵ In de Egyptische enneade van Heliopolis is het juist andersom: Nut de hemelgodin buigt zich over Geb, de aarde; zij brengen Isis en Osiris voort. In *Poimandres*, het eerste libellum uit het Corpus Hermeticum (I.14) wordt Anthropos (Gods zoon) verliefd op Physis (Natuur).

⁶ Vooral die van godinnen van de liefde als Inanna, Ishtar en Aphrodite.

⁷ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, II, 36, 2.

⁸ Selinunte, Sicilië (bewaard in het Archeologisch Museum te Palermo).

⁹ Homerus, *Ilias* (XIV 346-351) in de vertaling van Onno Damsté.

¹⁰ Zie onder meer Becking en Dijkstra (red.), *Eén God alleen...? Over monotheïsme in Oud-Israël en de verering van de godin Asjera*, Kampen 1998.

¹¹ Wel olympische hoofdgod, maar niet de eerste god. Zeus was een afstammeling van Gaia en Oeranos via hun zoon Kronos (of: Chronos), de vader van Zeus.

¹² Pan is aanvankelijk een lokale herdersgod, de 'goddelijke bok' en bevruchter van de kudden. In die gedaante wordt hij later in het christendom het symbool van de duivel.

-
- ¹³ In *Metamorphosen* (of: *De gouden Ezel*) van Apuleius. Zie ook J.Slavenburg, *Liefde en inwijding*, Deventer 2008.
- ¹⁴ De draak staat voor een (archetypisch) monster, een gevleugelde slang. In de psycho-analyse is de draak het 'monster' in jezelf dat verslagen dient te worden. Oude bronnen zien de draak vaak als metafoor voor de moordlustige godin. Voor de mythosofe Lisette Thooff (*De onverzadigbare vrouw [en de afwezige man]; een nieuwe visie op de verhouding tussen mannen en vrouwen*, Amsterdam 2011, 4^e druk) staat de draak in mythen voor de agressieve vrouw.
- ¹⁵ Het gezegde 'van een bruiloft komt een bruiloft' is hier wel op zijn plaats: op deze bruiloft wordt de godin Demeter verliefd op Iasion en zonden de twee zich op het bruiloftsfeest af om samen de liefde te bedrijven 'op en driemaal omgeploegd land'.
- ¹⁶ Dionysos verenigt zich op Naxos met Ariadne.
- ¹⁷ Hij wordt in een vlaag van waanzin door zijn bachelante moeder vermoord.
- ¹⁸ Ovidius, *Metamorphoses* IV.569.
- ¹⁹ Volgens Ovidius (zie vorige noot). Veel Griekse teksten laten de bevrijdende metamorfose plaats vinden op last van Ares (Robert Graves, *Griekse Mythen*, p.195).
- ²⁰ Ovidius, *Metamorphoses* IV.600.
- ²¹ Mircea Eliade, *Het heilige en het dagelijks bestaan*, Amsterdam 2006, p. 61.
- ²² Johann Jakob Bachofen, *Die Sage von Tanaquil; eine Untersuchung über den Orientalismus in Rom und Italien*, Heidelberg 1870, pp. 50-54.
- ²³ Schubart, *Erotiek en religie*, Amsterdam 1980, pp.11-13.
- ²⁴ Herodotus vermeldt zo'n heiligdom in Babylon waar in de tempel op de top van de ziggoerat een groot opgemaakt bed staat (*Historiën* 1.181).
- ²⁵ Ook Strabo refereert aan dit ritueel (*Geographica* XI.14.16).
- ²⁶ Frazer geeft een andere versie (*The Golden Bough*, Londen 1922, Nederlandse vertaling *De gouden tak*, Amsterdam 2002 (4^e druk), p.361).
- ²⁷ Mircea Eliade, *Het heilige en het dagelijks bestaan*, p. 95.
- ²⁸ Bijvoorbeeld in Deuteronomium 23.18.
- ²⁹ Zie Frazer, *De gouden tak*, p.421.
- ³⁰ Broekema (*Inanna, meesteres van hemel en aarde. Geschiedenis van een Sumerische godin*, Leeuwarden 2013) vermeldt ishtaritu, harimtu en kulmasitu (p.415).
- ³¹ Strabo 8.6.20.
- ³² Nancy Qualls-Corbett, *De Heilige Hoer*, Utrecht/Antwerpen 1994, p.41.
- ³³ Idem, p. 44.
- ³⁴ Sjamchat, 'dochter' van Ishtar, een tempelprostitutuee.
- ³⁵ *Het Gilgamesj-epos* I 169-176, in de vertaling van Theo de Feyter, Amsterdam 2011, p.50.
- ³⁶ Schubart, *Erotiek en religie*, p.13.
- ³⁷ Priapus is een Romeinse vruchtbaarheidsgod, meestal afgebeeld met een gigantische fallus.
- ³⁸ Augustinus, *De civitate Dei*, VI.9. Zie ook Arnobius, *Adversus nationes* 4.7 en Lactantius, die beschrijft dat bruiden ontmaagd worden door op de fallus van het godsbeeld plaats te nemen (*De falsa religione*, 1).
- ³⁹ Suetonius, *Keizers van Rome*, (vertaling D. den Hengst), pp.242-243.
- ⁴⁰ Zie J.Slavenburg (red.), *Het Grote Boek der Apokriefen*, Deventer 2009, pp. 178-188.
- ⁴¹ Kick Bras, 'Bruidsmystiek' in *Encyclopedie van de Mystiek*, Kampen/Tielt 2003, p.929.
- ⁴² *Vita Beatrix*.
- ⁴³ Uit de *Vita Beatrix*, in Herman W.J.Vekeman, *Hoezeer heeft God mij bemind*, Kampen/Averbode 1993, p.126.
- ⁴⁴ Mechtild van Maagdenburg, *Het vloeiend licht der Godheid*, in Johannes Thiele, p.66.
- ⁴⁵ Ulrich Köpf, 'Angela van Foligno' in Johannes Thiele (red.), *De minne is al*, 's Gravenhage 1990, 112-121, p.117.
- ⁴⁶ T.Meek bij S.N.Kramer, *The Sacred Marriage Rite; Aspects of Faith, Myth and Ritual in Ancient Power*, Bloomington 1969, p.89 ev.
- ⁴⁷ Hooglied van meester Jacob, in *Het Grote Boek der Apokriefen*, p.746.
- ⁴⁸ Zie J.Slavenburg, *De verloren erfenis*, Deventer 1993, p.63-67.
- ⁴⁹ Hippolytus van Rome, *Refutatio omnium haeresium* 6.18.6.
- ⁵⁰ Peter Brown, *Lichaam en maatschappij. Man, vrouw en seksuele onthouding in het vroege christendom, 50 na C.-450 na C.*, Amsterdam 1990, p.84. Zie ook A.G.Strousma, *Another Seed: Studies in the Gnostic Mythology*, Leiden 1994.
- ⁵¹ *God schiep de mens en de mensen schiepen zich een god. Zo gaat het in de wereld: de mensen scheppen zich goden en vereren hun scheppingen. Waarlijk! (Zo) zouden de goden de mensen moeten vereren!* (opgenomen in *De Nag Hammadi-geschriften*, p.343, § 68).
- ⁵² *Corpus Hermeticum* I.14, in de vertaling van Roelof van den Broek, *Corpus Hermeticum*, Amsterdam 1990.

De Grote Godin

Lange tijd heeft men gedacht dat de godin een afgeleide van een of meer goden was (moeder, echtgenote, dochter, minnares, etc.). Want de prehistorische jagersman zou een hemels equivalent in de gedaante van een dominante mannelijke god aanbeden hebben. De archeologie van de laatste decennia laat ons een heel ander beeld zien. Niet een god, maar de godin voerde de absolute boventoon. Er zijn, zowel in Europa als in Azië, overstelpend veel beeldjes gevonden van vrouwenfiguren. Maar waren dat wel godinnen?

Museum Damascus

Veel onderzoekers wijzen op het feit dat de gevonden beeldjes veelal de (vrouwelijke) vruchtbaarheid op vaak geprononceerde wijze uitbeelden; grote borsten, dikke buiken, omvangrijke billen en vaak uitvergroete vulva's. Er is zeker een duidelijke correlatie tussen de vooraanstaande plaats die de vruchtbaarheid in oude culturen innam en de uitbeelding daarvan in de diverse vrouwenbeeldjes.¹

De oudste afbeeldingen van mensen waren afbeeldingen van vrouwen, ten onrechte vaak Venus-beeldjes genoemd. Een paar belangrijke vondsten:

De *Venus van Berekhat Ram*, gevonden op de Golanhoogten, 3,5 cm lang, tussen de 230.000 jaar en 800.000 jaar oud; de *Venus van Tan-Tan*, ontdekt langs de Draâ (de langste rivier van Marokko), 6 cm lang en de ouderdom ligt tussen 300.000 en 500.000 jaar. Sporen op het beeldje tonen aan dat het met rode oker was gekleurd, een kleur die veel gebruikt werd in de prehistorie; in Çatal Hüyük in Anatolië zijn eveneens een groot aantal dergelijke beeldjes opgegraven, waaronder een wat grotere afbeelding van een tronende moedergodin; de *Venus van Willendorf*, gevonden aan de Donau-oever, 11,1 cm groot, gedateerd tussen 24.000 en 22.000 v.Chr., gekleurd met rode oker;

'Venus' van Willendorf, Wenen

de *Venus van Laussel*, een naakte vrouwenfiguur met rode oker gekleurd, vastgelegd in een bas-reliëf van 45 cm. hoogte in verharde krijtrots, 20.000 jaar oud. Ze houdt een wisenthoorn in de

rechterhand, met dertien inkepingen, mogelijk een tijdsverdeling voor het aantal volle manen (menstruatiecycli) in een kalenderjaar. De linkerhand rust op de baarmoeder-streek, de bron van het leven.

'Venus' met de hoorn (Laussel, Frankrijk)

Enkele jaren terug vond men in de Schwaben-streek Hohle Fels een godinnenbeeldje uit vermoedelijk 35.000 tot 40.000 jaar terug.

'Venus' van de Hohle Fels, Schwaben

De geslachtskenmerken zijn prominent aanwezig ten teken van de vruchtbaarheid van het levenonderhoudend principe dat hier wordt tentoongesteld. Het verband tussen vruchtbaarheid en vrouwelijkheid is zelfs nog sterker aanwezig dan bij andere Venusbeelden.

Culturen die zich vestigden in de stroomgebieden van de Nijl, de Eufraat en de Tigris, de Ganges en de Indus, waren voor hun voortbestaan aangewezen op het water uit deze rivieren. Als in Egypte de Nijl in een bepaald jaar door een grote droogte stroomopwaarts niet overstroomde, kostte dat vele mensenlevens. Er werd dan geen vruchtbaar slib afgezet waarop graan en andere gewassen verbouwd konden worden. Vruchtbaarheid werd afgesmeekt in ceremoniën met magische bezweringen en door het brengen van offers. Een duidelijk voorbeeld is het graanoffer in de Griekse Demeter-cultus, die nog lange tijd nagespeeld werd in de Eleusinische mysteriën.

Vruchtbaarheid uit zich ook in het mysterie van de menselijke geboorte. Lange tijd heeft de man niet geweten dat hij op de een of andere manier deelhad aan die vruchtbaarheid. Het verband tussen coïtus en bevalling is lange tijd niet gekend, stellen vooraanstaande onderzoekers als Mircea Eliade en antropologe Margaret Mead.² De man kon jagen, landbouwwerktuigen ontwikkelen en vele andere dingen, maar voortbrengen, een absolute noodzaak tot overleven, daar had hij lange tijd geen idee van. Hij moet dan ook met een zeker ontzag zijn vervuld als hij

zag dat de vrouw nieuw leven kon baren. Opmerkelijk is ook dat op het moment dat de man zich bewust wordt van zijn aandeel aan die vruchtbaarheid - zonder man geen kind -, de vruchtbaarheidssymboliek verandert. Lenoir wijst erop dat de Grote Godin vaak uitgebeeld wordt met een stier (symbool voor vruchtbaarheid), zoals voorstellingen in Çatal Huyük (Anatolië) uit de 7^e eeuw v.Chr.³

Catal Huyuk, Anatolië Turkije, ca. 6000 jaar v.Chr.

De vaak volronde moedergodin gaat het, als vruchtbaarheidssymbool, echter afleggen tegen fallus-symbolen.

Merlin Stone schrijft over het fenomeen Moedergodin in haar strijdbare boek *The Paradise Papers*:

Het duurde niet lang of de diverse bewijsstukken vonden hun plaats en de verbanden begonnen vorm aan te nemen. En toen begreep ik het. Astoreth, de verachte 'heidense' godheid uit het Oude Testament, was (ondanks de pogingen van bijbelschrijvers om haar identiteit te versluieren door herhaaldelijk de mannelijke vorm te gebruiken) eigenlijk Astarte - de Grote Godin, zoals Zij bekend was in Kanaän, de Koningin van de Hemel van het Nabije Oosten. Deze heidense afgodvereerders uit de Bijbel hadden een vrouwelijke God aanbeden - elders bekend als Innin, Inanna, Nana, Nut, Anat, Anahita, Istar, Isis, Au Set, Ishara, Asherah, Ashtart, Attoret, Attar, en Hathor - de veelnamige Goddelijke Voor-Moeder. Voor degenen, die de Grote Godin aanbaden, wezen al die namen in diverse talen en dialecten op Haar...⁴

Het boek van Merlin Stone vormde in de vorige eeuw mede de opmaat tot een andere manier van kijken naar de oudste mythen der mensheid. Ook Pepe Rodríguez wijst erop dat in de prehistorie vele afzonderlijke godinnen samenvielen in de ene Moedergodin. Zo rond 3000 v.Chr. komt daarin verandering. De man, betoogt hij, krijgt meer macht en maakt de vrouw aan

hem ondergeschikt. De Moedergodin wordt vervangen door afzonderlijke goden, die tenslotte in het jodendom, christendom en islam samenvallen in de opvatting dat er maar één God is, en dat is een man.⁵

De Grote Moeder verenigt in zichzelf alle belangrijke eigenschappen van het vrouwelijk geslacht. Vruchtbaarheid werd in de meeste antieke culturen aan de maan toegedicht. De oude moedergodinnen waren dan ook in veel gevallen maangodinnen. Sommige onderzoekers zien dat bevestigd door de vreemde hoorn in de hand van het godinnenbeeldje uit Laussel, dat zij als met de maan associëren.

De beeldjes uit de periode tussen dertigduizend en drieduizend jaar hebben nog een universeel - en zeker geen persoonlijk - karakter. Na die tijd krijgt de Grote Moeder een eigen vorm en verschillende namen. De Grote Moeder schept het leven en uit haar komen in veel gevallen de goden voort die zij zelf baart. Erich Neumann wijst er in *Die Grosse Mutter* op dat de overgrote meerderheid van de steentijdsculpturen vrouwenbeeldjes zijn. De enkele mannenbeeldjes zijn slecht afgewerkt en hebben geen cultische betekenis. Dat toont aan 'dat de mannelijke godheid in de religiegeschiedenis pas laat optreedt, en dat die de waarde als zoon-god secundair van de Moedergodheid verkregen heeft'.⁶

Er is een vrij algemene lijn te bespeuren in de mythische beeldvorming. In de meeste scheppingsmythen neemt bij de aanvang van de schepping een (moeder)godin een belangrijke plaats in. De godin baart een zoon, die haar echtgenoot wordt, de eerste *hieros gamos*. De mannelijke echtgenoot wordt steeds belangrijker, de godin verdwijnt naar de achtergrond of wordt eenvoudigweg 'weggeschreven'.⁷ Vervolgens neemt een zoon, die voortgesproten is uit de schoot van de oermoeder het bewind over.

In Mesopotamië zien we dat de oergodin Tiamat door Marduk gedood en verscheurd wordt. Marduk is haar tot oppergod benoemde kleinzoon.

De Griekse oergodin Gaia krijgt een zoon, Oeranos, trouwt ermee, en krijgt kinderen. Uit angst voor zijn kroost verbant Oeranos deze naar de Tartarus. Een van die zonen, Kronos, ontmant zijn vader en neemt de scepter over. Maar diens jongste zoon, Zeus, staat al te dringen. Hij verslaat de Giganten en wordt de hoofdgod van de Grieken.

In Egypte gaat het wat vreedzamer. Uit de grenzeloze chaos, de oermoeder Nun, reist een heuvel op waarop Atum verschijnt. Hij neemt de macht over en is de vader van het negenvoudige geslacht, waarvan Osiris en Isis de achterkleinkinderen zijn. Jazeker, Isis, die ook weer als Grote Moeder wordt vereerd.

Letterlijk bestijgen in deze mythen de nazaten de troon en plaatsen zich op de schoot van de moeder.⁸ Want als Moeder en Aardvrouw is de Grote Moeder de 'troon op zich'.⁹ Niet alleen wordt de Grote Godin vaak afgebeeld op een troon¹⁰, haar zittende houding met al dan niet een kind op schoot is een troon zelve. Niet voor niets betekent Isis: de zittende, de troon. Maar de godin wordt van haar troon gestoten.

De volgende vraag dient zich dan aan. Is er voor de patriarchale tijd eerst een matriarchaat geweest? Dat er sprake zou zijn van zo'n matriarchaat werd in het leven geroepen door de Zwitserse onderzoeker Johann Jakob Bachofen (1815 - 1887). In 1861 schreef hij zijn omstreden

studie *Das Mutterrecht*, waarin hij op grond van uitgebreide literatuurstudie betoogde dat de geschiedenis van de mensheid een vroege periode van algemene promiscuïteit had gekend; de identiteit van de vader was niet achterhaalbaar en afstamming en vererving vond daarom in vrouwelijke lijn plaats. Dat had, volgens de Zwitser, een sterke machtspositie van de vrouw tot gevolg. Hedendaagse onderzoekers benadrukken dat er geen bewijs is voor het bestaan van een matriarchaat, waarin de vrouw politieke macht zou hebben.¹¹ Er moet echter wel sprake zijn geweest van een matrilineaire samenleving. Daarin dragen kinderen hun moeders naam, erven dochters het land en bezit en trouwen mannen in in de familie van de vrouw.¹² En dan zijn er ten alle tijde samenlevingen geweest waarin vrouwen met respect worden bejegend en er sprake is van een zekere (meestal beperkte opvatting van) gelijkwaardigheid.

In de feministisch getinte literatuur wordt het pseudo-matriarchaat (oftewel de matrilineaire samenleving) vaak voorgesteld als een soort paradijselijke toestand van volkomen harmonie en vrede. Ik denk dat dit beeld wat al te rooskleurig is (zie bijvoorbeeld de verhalen van Inanna en Ishtar). Het lijkt er echter wel op dat in deze beschavingen *naar buiten toe* weinig of geen agressie was. Archeologen vonden op diverse plaatsen (zoals in India en op Kreta) open structuren zonder zware vestingwerken.

In de culturen waar de Grote Godin werd vereerd, zullen vrouwen zeker een belangrijke plaats ingenomen hebben. Per slot van rekening werden uit hun midden de priesteressen gekozen en opgeleid. In de onderlinge verhoudingen zullen ook - zoals in alle tijden en alle culturen - conflicten hebben plaatsgehad met alle emoties van dien; liefde, genegenheid, haat, afgunst, naijver, agressie, etc. De mannen zullen er geen dominante rol hebben vervuld, maar ze waren noodzakelijk voor de jacht, de bescherming van het grondgebied tegen indringers, en niet te vergeten, de voortplanting.

De Grote Godin is een lang leven beschoren geweest. Zelfs in masculiene culturen met patriarchale instellingen werd nog lange tijd, naast de verering van mannelijke goden en godinnen, de Grote Moeder vereerd.

De Magna Mater

In Rome was de zogenoemde Magna Mater (Grote Moeder) zo gewenst dat de Romeinse senaat haar beeld zelf ging ophalen in het Klein-Aziatische Frygië. Wat is het geval? In 204 v.Chr. is de nood in Rome hoog. De Carthaagse veldheer Hannibal lijkt onverslaanbaar en vormt een gevaar voor de stad Rome zelf. Volgens oud gebruik worden de Sibillijnse boeken geraadpleegd. De conclusie is dat Hannibal alleen verdreven kan worden als men het beeld van Kybele, de Magna Mater, van uit haar geboortegrond Pessinus in Frygië, naar Rome overbrengt. En dus wordt het idool van Kybele, een zwarte meteorsteen, vanuit Frygië naar Rome verscheept en daar plechtig onthuld.¹³

Kybele

Wie was die Kybele? Een Phrygische moedergodin van de vruchtbaarheid die verwantschap vertoont met de Syrische godinnen Astarte, Asjera, Artemis en Anat, waarvan de eerste twee weer pendanten zijn van de Babylonisch Ishtar. Walter Burkert schrijft dat heiligdommen van de Magna Mater hun eigen speciale geestelijken hadden. De charismatische kern daarvan bestond uit de Galli¹⁴, die zich ter ere van hun godin gecasteerd hadden om, volgens een oude tekst, daarmee ontzag te winnen.¹⁵

Kybele heeft ook een partner, Attis. Een diepe maar niet bepaald gelukkige liefde, want de legende vertelt dat Kybele aan Attis de kuisheidsbelofte afnam, maar dat Attis die verbrak toen hij verliefd werd op een nimf. De woedende Kybele doodt de nimf. Attis is zo bedroefd dat hij zich onder een pijnboom ontmant en sterft. Maar, evenals Adonis, herrijst Attis. Elk voorjaar - rond 24 maart - werd de dood van de jonge god massaal beweend en vervolgens werd hij weer tot leven gewekt door de Grote Moeder. Op de *dies sanguinis* (dag van bloed) van dat festival, met opzwepende muziek en dans, ontmanden priesters en aanbidders zichzelf en hieven de bloedige organen op naar de hemel.

De dood en wederopstanding van Attis vormt een oud motief dat we ook tegenkomen bij Dumuzi/Tammuz in de Mesopotamische traditie, bij Dionysos in de Griekse mythen, Osiris in Egypte en nog vele anderen, waaronder ook Baäl.

Baäl is de geliefde van de godin Anat, een uiterst gewelddadige vruchtbaarheidsgodin. Ze werd al in de 14^e eeuw voor Chr. in Ugarit vereerd als 'Meesteres van de Hemelen' en godin van de seksualiteit. Baäl wordt vermoord door zijn (half)broer Moth. Anat is in alle staten. Met een zwaard hakt ze Moth in tweeën. De beide helften roostert ze op een vuurtje, vermaalt ze vervolgens in een molen en strooit ze uit in het open veld als voer voor de vogels. De dood van Moth is het nieuwe leven van Baäl, die uit de onderwereld verrijst.¹⁶

Terug naar Kybele. In het jaar 204 voor Chr. werd het beeld van de Magna Mater vanuit Pessinus in Klein-Azië naar Rome overgebracht en bloeit de cultus ook in Rome op.¹⁷

Het is evenwel te begrijpen dat in het strakkere Romeinse klimaat dat soort bloederige cultische elementen met wantrouwen werd bekeken. In Rome kende men overigens wel de bloeddoop in het taurobolium. De ingewijden werden besprenkeld met het bloed van de stier. Ook in de

razend populaire mysteriën van Mithras werd de myste herboren door gedrenkt te worden in het bloed van een aan de godin geofferde stier.

Bleeker beschrijft Kybele als de godin van 'de ongebreidelde bruisende natuurkrachten en van het creatieve liefdeleven. Zij was de Magna Mater, de machtige moedergodin, die haar aanhangers meevoerde in een wervelgang van de roes'.¹⁸ Een dergelijke uitzinnigheid, stelt Bleeker, kan zich in twee verschillende richtingen ontladen; overgave aan de vreugde van de sacrale erotiek, of juist de bevrijding van het driftleven door middel van castratie.

Het vrouwelijke wordt in de loop der tijd steeds meer weggedrukt. Godinnen blijven nog lange tijd deel uitmaken van de westerse cultuur, zoals bijvoorbeeld Nehalennia, godin van de Schelde.

Nehalennia, Museum voor oudheidkunde, Leiden

Maar de definitieve omslag van godenparen naar mannelijke singelgoden volstrekt zich vanaf de vijfde eeuw in Israël, waar JHWH alleen-God wordt.¹⁹ Dat concept wordt later overgenomen in het christendom en Islam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

-
- ¹ Zie onder meer Annine van der Meer, *The language of Ma, the primal mother*, eigen beheer 2013.
- ² Mircea Eliade, *Traité d'histoire des religions*, p.225, Margaret Mead, *Male and Female* en *Seksualiteit en temperament*, Utrecht/Antwerpen 1969. Zie ook Pepe Rodríguez, *God is als vrouw geboren*, Amsterdam 2005, p.168 en Reay Tannahill, *De tweede drijfveer; geschiedenis van de seksualiteit*, Utrecht 1982, p.11.
- ³ Frédéric Lenoir, *Een geschiedenis van onze goden*, Kampen 2010, p.30 e.v.
- ⁴ Nederlandse uitgave: Merlin Stone, *Eens was God als vrouw belichaamd*, Katwijk 1979, p.34.
- ⁵ Pepe Rodríguez, *God is als vrouw geboren*. Riane Eisler, *De Kelk en het Zwaard*, Nijmegen 1997.
- ⁶ Neumann, *Die Grosse Mutter*, Düsseldorf 1997, 113 druk, p.100.
- ⁷ Zoals Asjera bij de oude joden.
- ⁸ Neumann (*Die Grosse Mutter*, p.104) haalt Hocart aan over de Engelse troonsbestijging: "The King is made to sit on a throne which represents the womb."
- ⁹ Neumann, *Die Grosse Mutter*, p.103.
- ¹⁰ Zie bijvoorbeeld het beeld met de tronende moedergodin dat in Catal Huyuk is gevonden.
- ¹¹ Zie een overzicht van de verschillende opvattingen in het eerste hoofdstuk van Elisabeth Badinter, 'Het oorspronkelijke model van de elkaar aanvullende man en vrouw' in *De een is de ander*, Amsterdam 1994, 3^e druk.
- ¹² In deze maatschappijvorm, ook wel aangeduid met de term matrilokaal, is (on)zekerheid over het vaderschap onnodig.
- ¹³ Over deze gebeurtenis, de motieven en achtergronden zie de dissertatie van O.V.Henkel, *De komst van de Magna Mater naar Rome* (Utrecht 1979).
- ¹⁴ Ovidius stelt in zijn onvoltooide *Fasti* (4.181) dat in Frygië een riviertje stroomt dat Gallus heet. Daar zouden de Galli naar genoemd zijn.
- ¹⁵ Walter Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Cambridge 1987, p.36. De Griekse geschiedschrijver Herodotus verhaalt over de priesters van de moedergodinnen Astarte en Kybele die zichzelf na opzwepende dansen castreerden; als het hoogste en ultieme offer aan de vruchtbaarheid. Zeker zal daar ook de praktijk in hebben meegespeeld om het zaad, en dus de seksuele energie, - 's mensen grootste krachtbron - binnen te houden. Dat is ook terug te vinden in taoïstische leringen. De legendarische Griekse arts Hippocrates onderwees dat eveneens (vierde eeuw voor Chr.). In de late oudheid was het een wijdverbreide gedachte dat de man door middel van de zaaduitstorting een stukje geest kwijtraakte.
- ¹⁶ Er is weliswaar een sterke onderlinge gelijkenis tussen al deze godinnen (en goden), maar individueel kunnen ze van aard verschillen (vaak weer overeenkomstig de geografische en culturele achtergrond).
- ¹⁷ Zie O.V.Henkel, *De komst van de Magna Mater naar Rome*.
- ¹⁸ C.J.Bleeker, *De moedergodin in de oudheid*, Der Haag 1960, p.123.
- ¹⁹ Niet meegerekend de beperkte periode van het ééngodstelsel onder farao Echnaton in Egypte.

Orpheus reis naar de onderwereld

Orpheus, zoon van koning Oïagros van Thracië, was een geliefd zanger. De zangkunst had hij van zijn moeder geërfd, de muze Calliope. Van Apollo zelf had hij lier ten geschenke gekregen. Voorspoed alom. Hij wordt verliefd op een schone nimf, Eurydice, en trouwt met haar. Dan slaat het noodlot toe. Zijn geliefde wordt gebeten door een slang en sterft. Dan besluit Orpheus naar de onderwereld af te dalen om Hades te smeken om hem zijn geliefde terug te geven. Hij ondergaat de gevaarvolle reis en aangekomen voor de troon van Hades en Persephone pakt hij zijn lier en de schone klanken weerkaatsen tussen de kille muren van de onderwereld. Hades is diep geroerd en geeft hem Eurydice mee, maar op één voorwaarde: Orpheus mag niet omkijken voordat hij helemaal boven gekomen is en de zon had begroet. Opgetogen aanvaardt Orpheus, met zijn geliefde achter hem, de weg naar boven. Maar allengs wordt hij steeds bezorgder; hij hoort haar voetstappen achter zich niet en krijgt ook geen antwoord op vragen die hij aan Eurydice stelt. Doodse stilte heerst. Bijna bovengekomen houdt hij het niet meer uit. Loopt ze echt nog wel achter hem aan? Hij kijkt om, ziet zijn schone geliefde, die vervaagt tot een schim en terugvloeit in de onderwereld.

Edward Poynter – Orpheus en Eurydice, 1862

Drie jaren treurt Orpheus, in afzondering, zijn lier werkeloos aan zijn voeten. Op een nacht komen de in extase verkerende menaden (Bacchanten, vereerders van Dionysos), die hem aan

stukken scheuren. In de onderwereld kan hij zich nu voor eeuwig verbinden met zijn geliefde Eurydice.

Peter Paul Rubens, Prado, Madrid

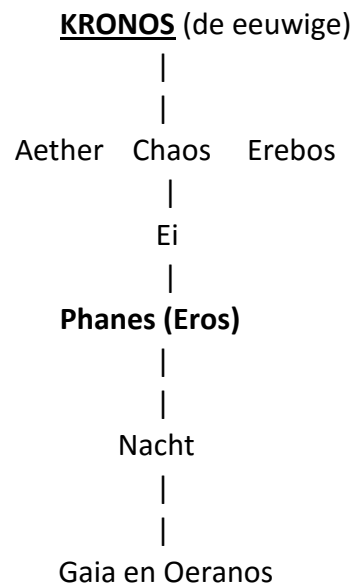
Er zijn ook bronnen waarin Orpheus na zijn tocht naar de onderwereld priester wordt in de Apollo-tempel in Delphi. Ook zou hij stichter zijn van een nieuwe religie, het Orphisme.

De Orphici hadden strenge ethische regels. Zij leerden dat de menselijke ziel aanvankelijk rein was, maar besmeurd werd door zonde en wangedrag. De ziel zit nu als het ware opgesloten in het lichaam; *soma somè*, het lichaam als kerker van de ziel. Dat werkt diep door in andere filosofische stromingen. Alleen een rein en heilig leven kan de ziel verlossen en behoeden voor een nieuwe belichaming (zelfs in dieren). Dat lijkt veel op het oosterse concept van het rad van samsara. Zo kan de mens meester worden van zijn eigen lot.

De Orphisten kenden een eigen scheppingsverhaal:

Eerst is er Kronos, de eeuwige (tijdloze): uit die kracht worden Aether, Chaos en Erebus voort. In Aether legt Kronos een ei. Uit dat ei komt Phanes (soms gelijkgesteld met Eros) voort. Deze is tweeslachtig en de schepper van al wat bestaat.

De dochter van Phanes/Eros is Nacht. Zij is de moeder van Gaia en Oeranos.

Ook Zeus komt in het verhaal voor. Hij is in deze versie de vader van Kore (Persophone, Proserpina), die hij verwekt heeft bij Demeter. Persephone wordt de moeder van de eerste Dionysus. Maar deze wordt vermoord door de Titanen. De godin Athene redt het hart van de verscheurde god en geeft dat aan Zeus, die het opeet. Dan wordt Dionysus weer opnieuw geboren, nu uit de schoot van Semele.

In een andere versie van het verhaal redt Hermes de ongeboren vrucht redt uit de schoot van de verbrande Semele en laat het kind dan zes maanden verder rijpen in de dij van Zeus, waarna de tweede geboorte plaats.

Peter Paul Rubens, Museum Schone Kunsten, Brussel

Het lijkt allemaal heel verwarrend. Al die verhalen met dezelfde personen in andere betekenissen; Hesiodes, Homerus, Orphisten... We zagen dat verschijnsel van naast elkaar

bestaande scheppingsmythen al eerder in de Egyptische en Babylonische culturen. Griekenland was geen natie op zich, maar een verzameling van een aantal stadstaten, zoals Athene, Sparta, Thebe en vele andere. Zo schurkten Griekse steden in Klein Azië, als Troje, Efeze, Milete, e.a. tegen de cultuur van het Midden-Oosten aan.

Belangrijker is het om te kijken naar de betekenis die er in zo'n mythe verborgen is. In de versie van de Orphisten is Kronos de eerste goddelijke kracht. We zullen zien dat de grondgedachte, dat er iets aan de scheppergod vooraf gaat, sterk doorspeelt in de gnostische mythen. In het verhaal van de Orphisten sterft Dionysus en wordt wedergeboren. Het is een patroon dat we eerder – in een wat andere vorm – tegenkwamen bij Dummuzi/Tammuz, Attis en Adonis. De wedergeboorte. Orpheus werd soms gezien als de spirituele tegenhanger van Dionysos.

De Orphische beweging is een der oudste en langst werkende mysteriereligië van de klassieke oudheid. Veel van deze mysteries kenmerken zich door zekere inwijdingen, die noodzakelijk zijn om tot de kern van het geloof door te dringen. Vaak bestonden die inwijdingen uit verschillende 'graden' (stadia). Geheimhouding was in de meeste gevallen een verplichting die men op zich nam. Deze was bedoeld om zichzelf te beschermen tegenover een afwijzende maatschappij. Het Orphisme is een verlossingsmysterie. Door zuiver te leven kon de ziel na de dood de oneindigheid en onsterfelijkheid ten deel worden. Er zijn gouden graftabletten gevonden met ingegraveerde raadgevingen voor de ziel bij de overgang uit dit aardse leven naar de goddelijke wereld, zoals:

*Links van het huis van Hades zult gij een bron vinden,
en daarnaast een witte cypres.
Kom niet te dicht bij deze waterbron:
gij zult een andere vinden bij het meer van herinnering,
waaruit koud water stroomt, en er staan wachtters voor.
Zeg: 'Ik ben een kind van de aarde en de sterrenhemel,
maar mijn geslacht is uitsluitend hemels.
Dit weet gij ook wel.
Maar ik kom om en ben versmacht van dorst.
Geef mij snel van het koude water uit het meer van herinnering'.
En spontaan zullen zij u te drinken geven uit de heilige bron,
en daarna zult gij een god zijn temidden der andere helden.*

Of:

Gelukkige en gezegende, gij zult een God zijn in plaats van een stoffelijk wezen.

Dionysos

In de Orphische mysteriën werd ook – met mate – wijn gedronken, het bloed van Dionysos, god van de wedergeboorte. Want Dionysos (of: Bacchus) vervult een belangrijke rol in de Orphische Hymnen. Bij de Grieken stond reeds lang voor Alexander de god Dionysos (Latijn: Bacchus) in hoog aanzien. De god van de bedwelming, de god van de wijn, de god van de roes, de god van de vruchtbaarheid, van de potentie, van de zinnelijkheid. In de kunst worden we meestal geconfronteerd met de Dionysos van de orgieën, de bacchanalen; Dionysos is echter ook de god van het bovenzinnelijke, de god van het goddelijke visioen, de god ook van de wedergeboorte (belichaamd in het afsterven en weer ontwaken van de seizoenen). Dat lijkt moeilijk te rijmen met de beelden uit de Griekse mythologie van wild-woeste vrouwen die levende dieren verscheuren en rauw opeten. Vrouwen die de goddelijke dichter-zanger Orpheus doodden omdat deze, al treurende om zijn verloren liefde Eurydice, niet meer in wilde gaan op de avances van de dames. In de beeldende taal waarin deze mythologieën vervat zijn betekende dit echter dat Orpheus geen deel meer nam aan de aardse cyclus. Hij produceerde geen vruchtbaarheid meer. Met één been vertoefde hij reeds in de onderwereld, waar hij zijn geliefde had moeten achterlaten. En vruchtbaarheid is een sleutelwoord bij praktisch alle mysteriegodsdiensten. Vandaar ook dat we daarin vaak geconfronteerd worden met seksuele beelden, als fallus-symbolen; voortplanting en vruchtbaarheid zijn wezenlijke onderdelen van het aardse leven. De bacchanten, overigens niet alleen vrouwen, raakten door het gebruik van wijn in een geestelijke roes, in een vorm van extase (uittreding) en enthousiasme (eenwording met godheid die binnentrad in het zelf). Door bepaalde handelingen, rituelen en gebruiken werd dit gestimuleerd.

Over de Dionysos-cultus wordt nogal divers geschreven. Het bekendste - en waarschijnlijk ook het meest aansprekende – is Euripides' tragedie *Bakchen* uit 406 voor Chr. Euripides vertelt daarin dat Dionysos, vanuit Klein Azië, in het Griekse Thebe aankomt, samen met een schare volgelingen - de *Bakchen* of Bacchanten, meestal aangeduid met menaden of thyiaden.

Dionysos is dan incognito.

De koning van Thebe, Pentheus, maakt de vreemdeling felle verwijten en beschuldigt hem en zijn volgelingen van zedeloosheid en losbandigheid, en in bedekte termen ook van *asbeia*, goddeloosheid.

Dionysos, de 'vreemdeling', weet Pentheus te overreden om (verkleed als vrouw) de gewraakte orgieën bij te wonen. Er volgen dramatische gebeurtenissen, waarin Pentheus gedood wordt door zijn extatische moeder Agave die hem in een roes aanziet voor een wild dier.

Dit sluit aan bij andere verslagen uit de oudheid; vrouwen vereerden Dionysos in nachtelijke stonden tijdens orgiastische winterfeesten. Mede door de overvloedige wijn en onder veel lawaai en opzweepende muziek zouden wilde dieren gedood en daarna rauw verorberd worden. Deze 'Bacchanten' geraakten dan in een soort van extase (*onania*). In de geest waren ze dan verenigd met de god Dionysos.

Dionysos staat voor groei (met als voornaamste symbool de wijnrank), voor vrijheid en erotiek. Maar er zijn ook 'rustiger' verhalen over deze dynamische godheid. Volgens veel moderne onderzoekers is die wrede losbandigheid wat opgeblazen, getuige andere beschrijvingen. Dat is ook de teneur in een mooi boek dat onlangs verscheen van Joke en Ko Lankester.

Plutarchus, we kwamen hem al eerder tegen als de vastlegger van het verhaal over Isis en Osiris, beschrijft ook de nachtelijke zwerftochten die plaats vonden tijdens feesten die om het jaar werden gehouden. Vrouwen gingen dan 's nachts de berg op waarbij hun mantels zo stijfbevoren waren dat ze braken als ze probeerden hun mantel te openen.

Om de verschijning van de God en de eenwording met het goddelijke te ervaren namen ze vaak grote risico's. Vooral de jonge ingewijde vrouwen gingen tot het uiterste om de god te naderen. Andere bronnen, zoals Diodorus van Sicilië, vertelt dat de jonge vrouwen zichzelf in extase dansen en luid "Euai!" roepen om de god op te roepen (*afbeeldingen in de film zijn eigen foto's uit het Bardo-museum in Tunis*).

In Athene werd in de late winter bij volle maan het feest van de Anthesteria gevierd. Met veel ceremonie werden de grote kruiken, waarin de wijn van de vorige herfst was opgeslagen, geopend. Bij deze plechtigheden werd de sociale orde doorbroken doordat hele families, inclusief de slaven, daaraan deelnamen.

Tijdens de Anthesteria was er het ceremonieel van de *hieros gamos*, het heilig huwelijk. De vrouw van de koning van Athene verenigde zich met de god Dionysos in de boukoleon (koninklijke kamer) op de Atheense agora (*de in de film gebruikte afbeeldingen komen uit Pompeï – Museum Nationale in Napels*).

De rituele ceremonie werd bijgewoond door 14 getuigen die een eed van geheimhouding hadden afgelegd aan de koning.

Literatuur:

Walter Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Cambridge 1987.

K.H.E. de Jong, *Oosters-Hellenistische Mysteriën*, Den Haag 1949.

K.H.E. de Jong, *De Grieksche Mysteren*, Den Haag 1943.

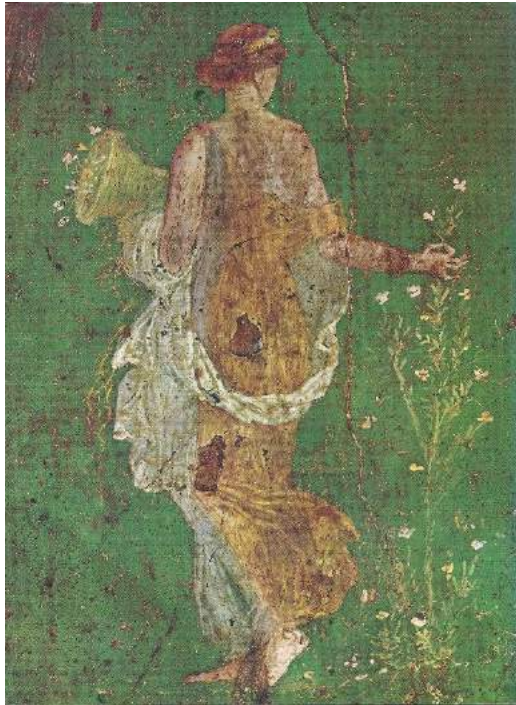
Gerard Koolschijn (vert.), *Euripides; Bakchanten*, Amsterdam 1999.

Joke en Ko Lankester, *Dionysos de vegetatiegod*, A3, Geesteren 2015.

Marvin W. Meyer (ed.), *The Ancient Mysteries*, Philadelphia 1999.

De Eleusinische mysteriën

Een van de meest bekende en oudste Griekse Mysteries is dat van Eleusis. In de zevende eeuw voor Christus schreef een onbekende auteur een schitterende hymne op Demeter, de godin van de landbouw. In de hymne wordt de legende van de roof van Demeters dochter, Korè (ook: Persophoné of Proserpina genaamd), verhaald. Het meisje plukt met wat vriendinnen bloemen en wordt geschaakt door Hades (Pluto), de god van de onderwereld.

Kore (Persephone), Pompeï, museum Napels.

Demeter weet van niets en zoekt wanhopig naar haar dochter. Van Helios, de Zonnegod, verneemt ze de ware toedracht en ze is ontroostbaar. Ze breekt met de goden op de Olympus, en zwerft incognito over de aarde.

Treurende Demeter, Altes Museum, Berlijn.

Als ze vermoeid bij de Maagdenput op een steen neerzigt, wordt ze door koningsdochters van de burcht Eleusis opgemerkt en uitgenodigd aan het hof. Na enige tijd maakt ze zich bekend en rijst op in haar godinnen-gedaante. Er wordt voor haar een heiligdom gebouwd waar de godin haar intrek neemt.

'Ikzelf zal daar mijn erediens stichten, zodat jullie me genadig kunnen stemmen door vroom mysteriën te vieren' (vertaling H.Verbruggen, *Homerische hymnen*, Amsterdam 1995, p.22).

Demeter blijft echter ontroostbaar en in haar smart verdort de aarde. De goden proberen haar te overreden weer vruchtbaarheid te schenken. Zij blijft weigeren. Uiteindelijk wordt er een oplossing gevonden. Korè mag acht (zomer)maanden boven de aarde bij haar moeder verblijven.

Demeter verenigd met haar dochter (Britisch museum, Londen)

De vier wintermaanden echter moet ze haar plaats als gemalin van Hades in de Onderwereld innemen. Met dit compromis valt te leven en Demeter schenkt uit blijdschap haar vruchtbare gewassen weer in overvloed aan de aarde.

Heel de wijde aarde raakt beladen met bloesems en bloemen. De godin zelf ging de rechtsprekende vorsten... de voltrekking van de heilige riten aanleren en ze onderwees hen in de mooie mysteriën, de verheven riten, die men niet mag schenden, doorgronden, openbaren: het ontzag voor de twee godinnen (Demeter en Korè) is zo groot dat men geen woord meer kan uitbrengen.

Zalig de mens op aarde, die deze mysteriën aanschouwd heeft! Maar wie niet ingewijd is in de geheimen, wie er niet aan deelneemt, krijgt niet eenzelfde lot, ook niet in het nevelige duister van de dood.

(Vertaling H.Verbruggen, *Homerische hymnen*, p.27)

In dezelfde tijd dat bovenbeschreven hymne ontstond, werd Eleusis ingelijfd bij de stad Athene. In die stad vonden ook de Kleine Mysteriën plaats, die een inleiding vormden op de Grote Mysteriën in Eleusis zelf. Over deze Kleine Mysteriën, die in de maand februari werden gehouden, is niet zo veel bekend. Ze waren toegankelijk voor kinderen en vreemdelingen ('barbaren'), in tegenstelling tot de Grote Mysteriën in Euluis. De Kleine Mysteriën bestonden voornamelijk uit offer- en reinigingsplechtigheden. Clemens van Alexandrië spreekt over verstrekte leringen ter voorbereiding van de Grote Mysteriën (*Stromata* 5.11).

Over de Grote Mysteriën weten we iets meer. Deze begonnen omstreeks 5 september met het vertrek uit Athene van uitverkoren jongelingen naar Eleusis. Daar werden de heilige voorwerpen

plechtig op een open wagen geplaatst en de volgende dag ceremonieel naar Athene gebracht. Daar werden ze tijdelijk bijgezet in het Eleusinion (onder de Atheense Akropolis gelegen). De heilige gebruiken en symbolen waren het eigendom van twee geslachten, de Eumolpiden (mooi-zingenden) en de Keryken (herauten). Uit de Eumolpiden werd de hierophant (letterlijk: >toont het heilige=) gekozen als hoofd van de priesterschap. Hij droeg lang haar en een mirtenkrans en was begiftigd met een mooie stem. Uit de Keryken werd de aan de hierophant gelijkwaardige dadouch (fakkelhoeder) aangewezen. Ook waren er vrouwelijke hierophanten in dienst van Demeter en van Kore. Zij stonden in rang gelijk aan de mannelijke priesters.

De dag na de tijdelijke bijzetting van de heilige voorwerpen verzamelden de inwijdingskandidaten zich bij een van de Atheense poorten. Het gebruikelijke rumoer verstomde terstond bij de plechtige nadering van de hierophant, de dadouch, de opperpriesteressen en andere priesters. Een ieder die 'onrein van handen' of van 'onverstaanbare tong' was, of die zich schuldig had gemaakt aan heiligschennis werd dringend verzocht het terrein te verlaten. Daarna volgden er formaliteiten: de deelnemers moesten bewijzen dat zij de Kleine Mysteriën doorlopen hadden en de verschuldigde gelden hadden afgedragen. Voorts dienden zij plechtig te beloven de geheimen der inwijdingen te bewaren en zich tijdens de duur der inwijding te onthouden van bepaalde spijzen als bonen, granaatappels en ook vis. Ook moesten zij beloven in die periode geen seks te hebben.

De dag daarop begaven de mysten zich naar zee, waar ze met een biggetje (symbool voor reiniging en opstanding in een 'nieuw leven') onder de arm het water indoken. In de middag vonden er dan offerplechtigheden ter ere van Demeter plaats in het Eleusinion. Deze ceremonie werd opvallend genoeg het *soterion* genoemd (*soter* = redder, later ook titel voor Christus). Dat de Eleusinische mysteriën (later) ook raakvlakken hadden met andere heilige mysteriën is onder meer duidelijk door de bloemenoffers die de dag daarop gebracht werden aan Dionysus, die ook zijn eigen Dionysische mysteriën kende. Dionysus stond bij de Grieken onder meer voor wedergeboorte, omdat hij ook ooit afgedaald was in de onderwereld en daar weer schitterend uit tevoorschijn was gekomen.

Op de avond van dezelfde dag hielden de mysten een wake ter ere van Asclepius. Ook de dag daarop stond in het teken van Asclepius. Beelden van Demeter en Korè worden naar de tempel van Asclepius vervoerd.

Tijdens deze Epidauriën waren er diverse ceremoniën en konden laatkomers via een verkorte 'inburgeringscursus' alsnog deelnemen aan de Grote Mysteriën van Eleusis.

De dag na de plechtigheden rond Asclepius vertrok het gezelschap in een processie naar Eleusis. Over deze twintig kilometer tellende tocht over de 'heilige weg' werd een dag gedaan. De stoet werd voorafgegaan door dragers van een beeld van Iacchus, een godheid die vereenzelvigd werd met Dionysus, hier voorgesteld als kind met een mirtenkrans om het hoofd en een fakkel in de hand. Onderweg werden kapellen aangedaan en offeranden gebracht in tempels. Er werd gezongen en gedanst en bij een van die plechtigheden kregen de mysten, als teken van reiniging, om de rechterarm en linkervoet een roodgele band ombonden.

De aankomst 's avonds in Eleusis moet feeëriek zijn geweest. De heilige gebouwen waren prachtig verlicht als de fakkeldragende processie (Demeter had op haar wanhopige zoektocht

ook een fakkel gedragen) naderde. Alleen de priesters betraden het heilige terrein; de mysten begaven zich naar hun slaappleatsen buiten het heiligdom.

De daarop volgende dagen voltrok de inwijding zich in verschillende fasen. Er vonden plechtige offeranden aan de goden plaats, speciaal aan Demeter. Deze bestonden vaak uit koren, gerst en koeken van graan. Ook werd er met brandende toortsen een zoektocht naar Korè nagespeeld, waarbij de heilige plaatsen werden aangedaan: de Maagdenput waar ooit (volgens de hymne) koningsdochters de treurende Demeter liefdevol hadden opgenomen en ook de Droeve Steen waar Demeter op had zitten treuren om het verlies van haar dochter.

Tevens vond er een aanschouwing van de heilige symbolen plaats. Deze voorwerpen stonden opgesteld in een donker vertrek, dat voor die gelegenheid uitgelicht was. Het vertrek was niet toegankelijk voor de mysten, alleen voor de opperpriester. Het was het Heilige der Heilige van het Telesterion, het paleis van de inwijdingen (waarvan de brokstukken nog steeds te zien zijn). En dan waren er sacrale dansen, klaagzangen en een rituele dronk van de kykeon, een mengsel van water en gerst dat door Demeter als eerste in Eleusis gedronken zou zijn. Vervolgens werd er uit een cilindervormige korf, de cista, die naast koeken, zout en vruchten een beeldje van de moedergodin of van haar vulva bevatte, dit laatste vruchtbaarheidssymbool genomen en de formule uitgesproken: 'Ik heb gevast, ik heb de kykeon gedronken, ik heb uit de cista genomen, mijn werk gedaan, daarna in de mand gelegd en vervolgens weer in de cista' (Clemens van Alexandrië, *Stromata* 5.11).

Bij een andere plechtigheid aanschouwden de inwijdelingen een korenhalm onder de uitroep: 'In de stilte wordt het zaad van de wijsheid gewonnen'.

Het is welhaast zeker dat ook de mythe van Demeter, zoals weergegeven in de hymne aan haar, tijdens de mysteriespelen werd nagebootst.

De laatste fase van inwijding, de *epopteia* (aanschouwing), mocht alleen ondergaan worden door neofieten die minstens een jaar eerder de Grote Mysteriën hadden gevolgd. Degenen die voor de eerste keer aan de Grote Mysteriën deelnamen, moesten nu het terrein verlaten. Zij konden of huiswaarts keren, of de tijd elders doorbrengen om de dag daarop bij de afsluitende festiviteiten aanwezig te kunnen zijn. Die afsluitende spelen bestonden onder meer uit worstelen, toneel, muziek, paardenrennen en meer van dergelijke in de oudheid gebruikelijke activiteiten. In het Telesterion werden intussen voor de hoogste ingewijden mysteriespelen opgevoerd. In het halfduister speelden priesteracteurs goden en godinnen, maar ook vreesaanjagende monsters. Het hoogtepunt van het mysterie bestond uit een nabootsing door de hierofant en hogepriesteres van de *hieros gamos*, de heilige bruiloft. Daarna werd het 'Eleusinische vuur' ontstoken en het mysterie van de (weder)geboorte uitgebeeld onder de uitroep: 'Brimo (de Sterke) heeft Brimos (de sterke) gebaard'. Sommige schrijvers vermelden dat de ten tonele gevoerde boreling, de mytische gestalte Zagreus, het kind met de stierenkop, voorstelde. Deze Zagreus zou door de Titanen verscheurd zijn, maar wedergeboren zijn in Dionysus.

Ook een ander symbool voor de wedergeboorte, de slang, werd tijdens de plechtigheden door de neofieten gestreeld. Op afbeeldingen is te zien dat slangen alom aanwezig zijn, zelfs op de schoot van Demeter.

De laatste bevrijdende beproeving moet hebben bestaan uit een geblinddoekte dwaaltocht door een donker labyrint en waarin voor het geestesoog vreeswekkende gestalten verschenen. Er weerklonken angstaanjagend geluiden die door merg en been gingen. Maar dan, plotseling, was er volop licht. Een heldere lichte ruimte was ingericht als een nabootsing van de Elyseese velden, vol lieflijkheid en schone gezangen.

Tot slot werden de mysteriën voor alle deelnemers, ook die niet aan de Epopeteia deel hadden genomen, plechtig afgesloten met een waterplenging, een vruchtbaarheids-ritueel: 'dat alles in overvloed voortgebracht moge worden. In de stilte wordt het zaad der wijsheid gewonnen'.

Literatuur:

Goblet d'Alviella, *Eleusinia; de mysteriën van Eleusis*, Schors, Amsterdam z.j.

Demeter and Persephone in Ancient Corinth, Princeton, New Jersey 1987.

Karl Kerényi, *Eleusis*, Den Haag 1960.

Walter Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Cambridge 1987.

Marvin W. Meyer (ed.), *The Ancient Mysteries*, Philadelphia 1999.

K.H.E. de Jong, *Oosters-Hellenistische Mysteriën*, Den Haag 1949.

K.H.E. de Jong, *De Grieksche Mysteren*, Den Haag 1943.

De Mithras-dienst

In de eerste eeuw voor Christus begon een steeds snellere verspreiding van de Mithrasdienst in het Romeinse Rijk. Mithras was van oorsprong een Oosterse godheid. In de Vedische literatuur staat hij voor de hemelgod Varuna, in Perzië aanvankelijk als een helper van de god van het licht, Ahura Mazda. Vanaf ongeveer 400 voor Christus krijgt hij echter een overheersende plaats als krijgsgod en beschermer van het koningshuis. Zo groeit hij uit tot heer over de gebieden van hemel tot onderwereld en een middelaar tussen goden en mensen. In een weer latere fase wordt hij vereenzelvigd met de zonnegod.

Bij de Romeinen zijn het vooral slaven, vrijgelatenen en soldaten die zorgen voor de snelle verbreiding van de mysteriën. Aanvankelijk is er wat tegenstand van de autoriteiten, maar die verdwijnt en aan het einde van de derde eeuw na Christus wordt Mithras zelfs de officiële beschermer van het Romeinse Rijk.

Met de plotselinge dood van Julianus 'de afvallige' (vierde eeuw) begint ook het verval van de Mithrasdienst.

De eredienst vond aanvankelijk plaats in spelonken en natuurlijke grotten, later in tempels die als het ware een nabootsing van de onderaardse grotten waren. Aan weerszijden van de ruimte waren er banken, soms waren er zeven treden naar het altaar dat opgesierd werd met een beeld van de godheid. In de tempels vonden ook offerrituelen (van kleinvee) plaats.

De wanden waren veelal opgesierd met taferelen uit de Mithras-mythe. De godheid zou geboren zijn uit een rots, aanbeden door herders. Van de zonnegod ontving hij een raaf als boodschapper. De zonnegod zet hem ook aan om het gevecht met de (hemel)stier aan te gaan. Mithras vecht met tegenzin met de stier en doodt hem. Uit zijn kop rijzen vruchtbare gewassen en dieren op. Voorts strijdt Mithras tegen boze machten, die de aarde teisteren door droogte en vuur. Na een gastmaal met de Zonnegod wordt Mithras tenslotte in diens wagen naar de goden gevoerd. Toch zal hij, volgens de mythe, nog een keer naar de aarde afdalen. Hij zal een stier slachten en daarmee de overledenen opwekken, alvorens een gericht te houden over slechten en goeden.

Zeven graden

In de (nagespeelde) mysteriën waren er zeven inwijdingsgraden:

- Corax - raaf (of: kraai);
- Nymphus - bruidegom;
- Miles - soldaat;
- Leo - leeuw;
- Pers;
- Heliodromus - zonnebode;
- Pater - vader.

Voor iedere opname golden onthoudingen en rituele reinigingen. Tevens waren er vuur- en waterproeven en was er een afdaling van de geblinddoekte naakte myste.

Origenes schrijft over een ladder met zeven poorten met daar bovenop een achtste poort. De ziel gaat door de hemelsferen van de zeven planeten die ook aangeduid worden met metalen:

- De eerste poort staat voor het trage lood, symbool van de langzaam voortschrijdende Chronos (Saturnus),
- de tweede voor tin en Aphrodite (Venus),
- de derde voor brons en Zeus (Jupiter),
- de vierde voor ijzer en Hermes (Mercurius),
- de vijfde voor allooï (gemengd metaal) en Ares (Mars),
- de zesde voor zilver en de Maan(godin) en
- de zevende voor goud en de Zon(negod).

(Origenes, *Contra Celsum* 6.22).

Zo ontdeed de myste zich van de invloeden van de planeten, zoals we dat ook tegenkomen in het *Corpus Hermeticum*. Porphyrius schrijft dat de spelonk (de grot, of de nabootsing daarvan) twee toegangen kent, de Kreeft-ingang waar de zielen afdalen en de Steenbok-ingang waarlangs ze omhoog stijgen (Porphyrius, *De antro Nympharum* 15-16).

Volgens Porphyrius waren de magiërs in drie kasten verdeeld:

De eerste en meest geschoolde van de drie onthouden zich van het eten en het doden van iets dat een ziel heeft; de tweede... eten vlees maar doden geen tamme schepselen; de derde eten weliswaar huisdieren, maar gebruiken daarvoor niet alle dieren, zoals het gewone volk dat doet. (Porphyrius, *De abstinentia* 4.16)

Kerkvader Tertullianus schrijft in zijn christelijke ijver met enige weerzin:

Ook doopt hij bepaalde mensen, natuurlijk zijn eigen gelovigen en getrouwen (ingewijden); hij belooft vergeving van zonden tengevolge van het doopbad... en brengt een teken op het voorhoofd aan. Daarna vindt er een plechtigheid plaats met brood en vindt er een voorstelling van de opstanding plaats.

(Tertullianus, *De praescriptione haereticorum* 40.1-4)

Justinus Martyr meldt ook dat er na de wijding een heilige maaltijd gehouden werd met brood en wijn.

De neo-platonist Porphyrius laat ruimte voor inwijding van vrouwen. Vermaseren denkt dat dit een misvatting is en de mysteriën alleen openstonden voor mannen (M.J.Vermaseren, *Mithras, de geheimzinnig god*, Amsterdam/Brussel 1959, p.133-135).

In de vele Mithraea, verspreid over het gehele Romeinse Rijk, zijn beelden teruggevonden van de mysterieuze figuur Aion, de waarschijnlijk van Perzische oorsprong god Zervan. God van de genzeloze tijd (Chronos). Staande op een wereldbol in mensengestalte met vleugels en leeuwenkop en omwikkeld (zeven windsels) door een slang, houdt hij een staf in de ene hand en een sleutel van de hemelpoort in de andere hand. Soms, zoals in Ostia (nu in het Vaticaan)

museum) zijn er naast hem syncretistische afbeeldingen van de staf van Hermes, de haan van Asclepius en de pijnappel van Attis. Aion gaat, volgens de Engelse classicus Mead, goden en mensen te boven: 'Het is dat Ene, Steeds-Levende, de Heer van Licht en Leven... Hij die leven geeft aan Zichzelf en die bron en einddoel is van alle levens.' (G.R.S.Mead, *De Mystериën van Mithra*, Amsterdam z.j., p.45).

Het zicht van de Geest

Inwijdingsteksten zijn zeldzaam. We refereerden eerder al aan de spaarzame gegevens die Apuleius ons verstrekt ten aanzien van de Isis-religie. Verder kennen we enkele hermetische inwijdingsteksten met als grandioze aanwinst *De verhandeling over de achtste en negende hemelsfeer* die bij Nag Hammadi is gevonden. Nu verkeren we in de gelukkige omstandigheid ook over een Mithras-ritueel te beschikken (*Parijse Papyrus*, ingedeeld als PGM IV.475-834. Zie voor de (Engelse) vertaling van deze tekst Hans Dieter Betz (ed.), *The Greek Magical Papyri in Translation*, Chicago/Londen 1992², p.48-54). Zoals gebruikelijk begint het ritueel met een gebed:

*O Voorzienigheid en Goddelijke Psychè (ziel),
Wees mij genadig als ik deze mysteriën overlever,
niet voor gewin maar ter lering van een leerling:
Dat ik onsterfelijkheid moge ontvangen,
o ingewijden in deze grote macht...
welke de grote god Helios Mithras gelastte mij te openbaren
door zijn aartsengel,
opdat ik als een ontdekker op mag stijgen naar de hemel
en het universum mag beschouwen.*

De inwijdingstekst kent een groot aantal instructies voor de myste, zoals:

*Adem drie maal de zonnestrallen diep in, zo diep als je kunt en je zult jezelf opgeheven zien, opstijgende tot de hoogten, zo dat het lijkt of je in de lucht hangt. Niets zal je horen van mens noch dier, noch zul je iets van sterfelijke dingen op aarde aanschouwen, veeleer zal je onsterfelijke dingen zien....
Zo zal je de goden zien die je aandachtig gadeslaan en op je af komen. Leg op dat moment je rechtervinger op je lippen en zeg: Stilte! Stilte! Stilte!*

(dan volgt een reeks van magische klanken, zoals we die ook in andere magische papyri en bijvoorbeeld ook in de Nag Hammadi-geschriften tegenkomen)

Zeg al deze dingen met vuur en geest, en maak je eerste uiting af en begin dan gelijk met de tweede tot je de (bezweringen van de) zeven onsterfelijke goden van de wereld voltooid hebt.

... Open daarna je ogen en je zult de deuren geopend vinden en de kosmos van de goden die achter die deuren is, zodat je vol vreugde en vervoering over het zicht van je geest voort gaat en opstijgt.

Er volgen weer nieuwe gebeden, aanroepen en aanschouwingen. Uit de diepte komen zeven maagden met slangengezichten en gouden scepters voort, de hemelse Fortuna's. Na deze begroet te hebben aanschouwt de leerling zeven goden, met zwarte stierenkoppen, de stafheren van de hemel, die ook een speciale begroeting vergen.

Vervolgens beleeft de myste een ervaring met bliksemend licht en bevende aarde, waarna er een schitterende god met een stralend kleed en gouden haren neerdaalt. Uit zijn ogen weerlicht het en sterren stralen af van zijn gedaante. Na nieuwe magische formules en aanroepen volgt een openbaring door de godheid, die na het uitgesproken orakel verdwijnt.

In de tekst volgen er nog enige praktische aanwijzingen voor de inwijder, die erop toe moet zien dat de myste zeven dagen lang rein blijft, geen vlees eet en geen baden neemt.

Het is duidelijk dat de ingewijden in de mysteriën van Mithras een hoogstaande ethiek kenden. Ze noemden elkaar, evenals de vroege christenen, broeders (en zusters). Maar er zijn nog andere treffende overeenkomsten met het concurrerende christendom. De Mithrasdienst was een verlossingsreligie, kende een middelaar, beleed de wederkomst van een verlosser, geloofde in de opstanding der doden en een laatste gericht over goeden en kwaden. Ook kende de Mithrasreligie een vergeving van zonden door de doop, een heilige maaltijd, de zondagsviering en een geboortefeest op 25 december. Deze datum zou in de vierde eeuw tot een christelijke feestdag (Kerstmis) zijn gemaakt. Daar ging een boeiende periode aan vooraf.

Literatuur:

G.R.S. Mead, *De Mysteriën van Mithra & Een Mithrisch Ritueel*, Schors, Amsterdam z.j.

C.A.Wauters, *Mithras*, Deventer 1985.

Walter Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Cambridge 1987.

Marvin W.Meyer (ed.), *The Ancient Mysteries*, Philadelphia 1999.

M.J.Vermaseren, *Mithras, de geheimzinnige god*, Amsterdam/Brussel 1959.

K.H.E. de Jong, *Oosters-Hellenistische Mysteriën*, Den Haag 1949.

Het orakel van Delphi en de god Asclepius

Tempelcomplex Apollo-tempel in Delphi.

In zeer veel oude mythen en vooral ook overleveringen van antieke historici wordt het orakel van Delphi vermeld. De overblijfselen van de beroemde Apollo-tempel in Delphi, waar het orakel zich afspeelde, zijn nog steeds te bezichtigen (zie in de film de foto's die ik daar enkele jaren terug nam). Er waren in de oudheid meer orakelplaatsen – zoals het orakel van Dodona -, maar geen ervan heeft het orakel in Delphi in populariteit overtroffen.

Het was niet de lichtgod Apollo zelve die orakelde, maar een dienaar, de Pythia.

De Pythia

Gezeten op een driepotige kruk raakte zij op geregelde tijdstippen in trance. Daarbij stootte ze onsamenhangende klanken uit, alsof Apollo vanuit haar binnenste de boodschap naar buiten bracht. Gelukkig waren er een aantal aan de tempel verbonden priesters die op korte afstand meeluisterden en aan de bezoeker van het orakel de boodschap vertaalden. Overigens waren deze vaak cryptische boodschappen voor meerdere interpretaties vatbaar.

God 'oproepen', via zijn priesteres, was in de oudheid een bekend verschijnsel. God kon zich in het persoonlijk leven manifesteren. Apuleius vertelt in zijn boek 'De gouden ezel' dat Isis in een droom verschijnt aan de hoofdpersoon Lucius. Ook in de Asclepius heiligdommen verscheen de godheid aan de in diepe slaap verkerende patiënten.

Rond 1100 v.Chr. zou Apollo de tweelingslangen, de bewaaksters van Gaia, hebben verdreven en zo de nieuwe profetiegod worden. Plutarchus had lang als priester de leiding gehad over de gang van zaken bij het orakel van Delphi. Plutarchus heeft het over opstijgende dampen op de plaats van het orakel en zegt dat de tempel van een zoetige geur vervuld was als de godheid er

aanwezig was. Dat verleidde historici ertoe te overwegen dat de bewuste dampen hallucinogene gassen zouden zijn geweest. Maar een onderzoek eind 19^e eeuw toonde geen dergelijke verschijnselen aan.

Ruim een eeuw later, in 2001, werd echter rond de tempel de aanwezigheid van etheen (een vernieuwde benaming voor ethyleengas) als mogelijk hallucinogeen ontdekt. De tempel van Delphi ligt namelijk precies op het snijpunt van twee grote breuklijnen. Ondergrondse bewegingen veroorzaken enorme drukwerking langs de breuklijnen en leiden tot uitwaseming van lichte gassen.

Inademen van etheen in een gesloten ruimte, waarin de Pythia door een scherm of een gordijn van de raadplegers van het orakel was afgescheiden, zou haar aan voldoende hoge concentraties van dit narcotisch gas kunnen hebben blootgesteld om een milde euforische of trance-achtige staat bij haar op te wekken. Of dit de verklaring is voor dit meer voorkomende verschijnsel is aan discussie onderhevig. Dat echter de sessies van de Pythia in dienst van Apollo nogal uitputtend waren, wordt in meerdere antieke bronnen vermeld.

Ook wordt er in de literatuur regelmatig gerept over een innerlijke stem die de behuizer ervan boodschappen influistert, een daimon. Een demon (δαίμων, 'godheid') wordt in het christendom gewoonlijk opgevat als een 'gevallen engel', 'duivel', of 'boze of onreine geest'. Oorspronkelijk was daimon echter een neutraal Grieks woord voor een meestal goedaardige entiteit, een geestelijk wezen tussen de mensen en de goden in. Met de opkomst van het monotheïsme kreeg de term echter een uitgesproken negatieve lading, en werd synoniem met een (lagere) duivel. In de Griekse opvatting was een daimon meestal goedaardig. Met het woord werd een goddelijke kracht aangeduid, een beschermengel of de innerlijke stem van het geweten, zoals bij Socrates. In *Symposium* van Plato zegt Diotima, een inspiratie voor Socrates, over Eros: "Hij is een grote geest of Daimon." Eros staat in dit verband voor de liefdeskracht in de mens.

Asklepios

Asklepiosbeeld in Epidaurus

Een godheid die ook aan de mensen verscheen was Asklepios (Latijn: Aesculapius).

Zijn heiligdommen vinden we door heel de antieke wereld, van Empurias in Spanje tot aan Trier in Duitsland. Maar de voornaamste centra waren op het eiland Griekse Kos en het antieke Pergamum aan de westkust van Turkije en natuurlijk in 'zijn geboorteplaats' Epidauros.

Epidauros, theater

Het heiligdom bij Epidauros is het beroemdste *asklepieion*. Van heinde en verre stroomden zieken naar het heiligdom toe. Het begon met een soort inkomst-dienst in de grote tempel. Daarna was er een rituele reiniging in een van de baden. Voorts werden de patiënten naar een heilige ruimte, het *abaton* of dormitorium gebracht. Daar werden ze in een droomslaap gebracht.

In dromen verscheen aan de deelnemers de godheid, zoals ze hem kenden van zijn vele beeltenissen. Hij trad in die dromen vaak op als actief geneesheer; door bijvoorbeeld handoplegging, maar ook door het voorschrijven van behandelingen, dat wat wij nu 'natuurlijke geneeswijzen' noemen, zoals het gebruik van kruiden en het nemen van baden.

Oorspronkelijk schreed Asklepios, zoon van Apollo, zelf door de rijen zieken, vergezeld van twee slangen die de zieke plekken van de patiënten likten. Ook was er in dromen sprake van handoplegging door de god der heelkunde.

De volgende dag verscheen Asklepios met zijn vrouw (of dochter) Hygieia, aan de deelnemers in de kleine tempel. Daar herhaalde het nachtelijk ritueel zich, maar nu bij het volle bewustzijn. Deze collectieve wijze van helen, gebruikelijk in de oudheid totdat Hippokrates tot een meer persoonlijke behandeling overging, moet geweldige resultaten opgeleverd hebben, gezien de vele in steen gebeitelde beschrijvingen van wondergenezingen die ik in plaatselijke musea heb aangetroffen.

Votieven, Pergamom

Literatuur:

Emma en Ludwig Edelstein, *Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies*, Baltimore 1998.

Marvin W.Meyer (ed.), *The Ancient Mysteries*, Philadelphia 1999.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

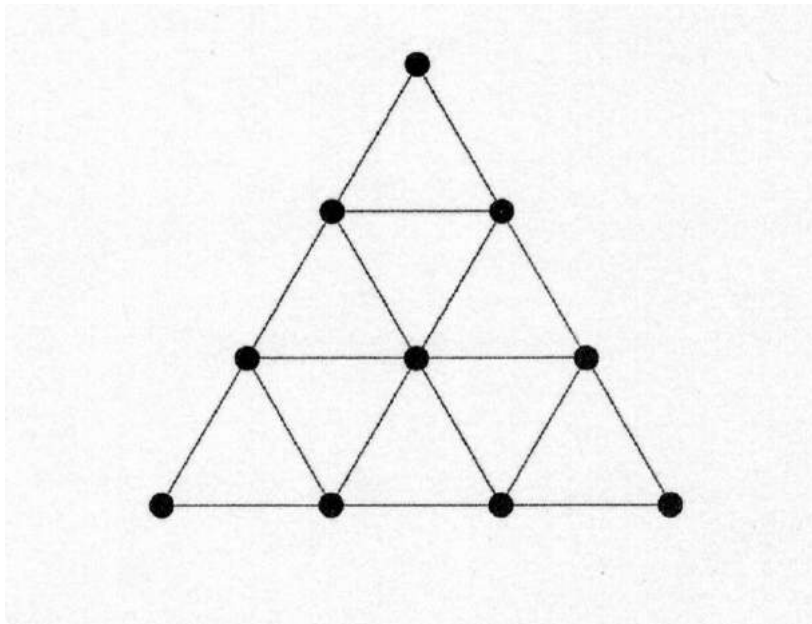
Spirituele Griekse filosofen

Het is heel opvallend dat juist in de zesde en vijfde eeuw voor Christus zoveel wijze mannen op onze aarde rondliepen: Boeddha, Lao Tse, Zarathustra, maar ook Pythagoras, Parmenides en Herakleitos. De laatstgenoemde drie *pre-socratici* waren toonaangevende filosofen in het oude Hellas. We gaan ze eens nader bekijken, om te beginnen bij de bekendste, Pythagoras.

Pythagoras

Pythagoras (580 -500 vC.) werd geboren op Samos. Volgens de overlevering maakte hij vele reizen naar Egypte en Mesopotamië, waar hij kennis opdeed bij tempelpriesters. Omstreeks 530 v.Chr. stichtte Pythagoras in Croton, Zuid-Italië (*Magna Graecia*) een school. Bij zijn volgelingen gold een volledige gelijkheid tussen mannen en vrouwen, uitzonderlijk in de Griekse wereld. Van Pythagoras zelf zijn geen geschriften overgeleverd. Er zijn wel veel verwijzingen naar de leer van hem en de pythagoreërs. Het meest uitgebreid is die beschreven door de neo-platonisten Jamblichus en Pythagoras.

Het bekendst is natuurlijk de wiskundige stelling van Pythagoras (die overigens voor die tijd in Mesopotamië al bekend was). Mathematica, getallen. Pythagoras zag in de getallen de bouwstenen van de wereld. Ze zouden ook het geheim van het heelal bevatten.

De tetractys of vierheid, de getallenrij 1 - 2 - 3 - 4, geeft de vier toestanden van de wereld en de mens weer en toont tegelijk hoe de ene toestand zich uit de andere ontwikkelt. De een: in de kosmos, macrokosmisch gezien: het oorspronkelijke vaderprincipe, het scheppende 'woord', de orde van de spirituele wereld; in de mens, microkosmisch gezien, het ware zelf, zijn spirituele identiteit, de onsterfelijke geest in hem. De twee:

macrokosmisch het oorspronkelijke moederprincipe, 'leven', de werkzame kracht van de spirituele wereld; microkosmisch de uit de vlam van de geest voortkomende spirituele levensenergieën. De drie: macrokosmisch het oorspronkelijke zoonprincipe, 'licht', het bewustzijn van de spirituele wereld, de 'wereldziel'; microkosmisch het spirituele bewustzijn, de onsterfelijke ziel van de mens: bewustzijn. De vier: macrokosmisch de oorspronkelijke zichtbare wereld, de zuivere uitdrukking van vader, moeder en zoon, vrij van dood en smart; microkosmisch de oorspronkelijke lichamelijke, die leeft uit vader, moeder en zoon en daarom onsterfelijk is. Volmaakt is hij, die zelf de tetractys werd. Hij is $1 + 2 + 3 + 4 = 10$, de één op een nieuw niveau.¹

Het 'volmaakte' getal 10 behelst de harmonie van de wereld die Pythagoras een 'kosmos', een geordend geheel, noemde. Overigens bewijst Pythagoras dat in de eerste plaats met de muziek. Hij experimenteerde met de lengte van snaren en vatte de tonen die dat voortbrachten in getallen. Die tonen ontwaarde hij ook in het heelal. Elk bewegend hemellichaam veroorzaakt een ononderbroken geruis. Die samenklank noemde hij de 'harmonie der sferen'.

Volgens Pythagoras was er sprake van een eeuwige kringloop. De onsterfelijke ziel van de mens ondergaat een lang louteringsproces door in steeds hernieuwde belichamingen. Er is de mogelijkheid om zich uit die kringloop der wedergeboorten – dat rad van Samsara zoals de oude Indiërs dat noemden - te verlossen. Dat is slechts mogelijk door rein en zuiver te leven met zelftucht, ingetogenheid en onthouding.

De leden van de gemeenschap moesten bij de intrede in de orde daarover een gelofte afleggen: Van de ingewijden werd dan ook verwacht dat zij:

- * *ingetogen zouden leven en*
- * *in alles maat zouden houden;*
- * *geen dieren zouden doden die geen bedreiging vormden en*
- * *zich onthouden van het eten van vlees.*

Want bij de kringloop van de ziel kon deze ook in een incarnatie als dier wedergeboren worden. De Pythagoreërs kenden een studietijd van vijf jaren, waarin mathematica, muziek, gymnastiek en heelkunde centraal stonden. Gedurende die tijd moest een strikt stilzwijgen in acht worden genomen.

Jamblichus vermeldt vier openbare redevoeringen die Pythagoras gehouden heeft; twee tot de jongeren van Croton in de sportzaal (het gymnasium) van de stad, een tot de vrouwen van Croton en een tot de senaat van die stad. Dat maakte diepe indruk. De senaat zou daarop besloten hebben een heiligdom voor de muzen op te richten, compleet met praktische ruimten waar Pythagoras zijn werkzaamheden kon verrichten.

Bekend van Pythagoras zijn ook de zogenaamde Gulden Verzen, die door Hierocles van Alexandrië, een neo-platonist uit de 5^e eeuw na c. van commentaar zijn voorzien.

Een greep uit de rijke inhoud:

*Eer vooral de onsterfelijke goden, zoals de wet het bepaalt, en respecteer de eed.
Eer ook de edele helden en de goden van de onderwereld met de voorgeschreven offers.
Eer uw ouders en uw naaste verwanten.
Van de anderen maakt u zich die tot uw vriend, die de voortreffelijkste is.
Laat u mild maken door [zijn] zachtaardige woorden en nuttige daden.
Raak niet in onmin met uw vriend wegens een klein voorval, zolang u kunt, want het
kunnen woont dicht bij de noodzakelijkheid.
Weet dit nu en wen u eraan daar meester over te worden: vooral over de buik, over
slaap, wellust en toorn.
Doe nooit iets schandelijks, noch met anderen, noch alleen; schaam u het meest
tegenover uzelf.
Vervolgens: wees rechtvaardig in woord en daad en wen u eraan, u niet ondoordacht te
gedragen, maar zie in dat een ieder zal moeten sterven en dat bezit snel gewonnen en
snel weer verloren wordt.
Er zijn echter smarten, die door goddelijke beschikking over de sterfelijken komen;
daarom: wanneer het noodlot u treft, draag het en wees niet onwillig.
Genees ervan, zoveel u kunt, en denk: niet heel veel daarvan geeft het noodlot aan de
goede.
Vele woorden komen tot de mensen, goede en slechte.
Laat u daardoor niet verschrikken en niet afbrengen van uw voornemen.
Wordt er iets onwaars gezegd, hoor het mild aan.
Sla bij elke gelegenheid acht op wat ik u nu zal vertellen:
Laat niemand u verleiden, noch met woorden noch met daden, iets te doen of iets te
zeggen wat niet heilzaam is voor uzelf.
Overleg voor de daad, opdat ze niet dwaas zal blijken te zijn: ondoordacht handelen en
spreken zijn zaken van een onwaardige man.
Wat u echter achteraf geen smart brengt, voer dat uit tot aan het einde.
Doe niets wat u niet begrijpt, maar laat u onderrichten zoveel als nodig is; zo zult u het
aangenaamste leven leiden.
Ook de gezondheid van het lichaam mag u niet verwaarlozen: houd maat bij eten,
drinken en sport.
Maat noem ik, wat later geen smart brengt.
Wen uzelf aan een zuivere manier van leven zonder overvloed en hoed u ervoor iets te
doen wat afgunst opwekt:
voer geen uiterlijk vertoon op het verkeerde moment, zoals iemand die niet weet wat
passend is, maar wees ook niet krenterig: maat is in alles het beste.
Doe wat u geen nadeel brengt, en overleg voor u het doet.
Laat de slaap niet tot uw zachte ogen komen, voordat u elk van uw werken van de dag
overdacht hebt: 'Waarin heb ik gefaald? Wat heb ik gedaan? Wat heb ik nagelaten?'
Begin bij het eerste en ga alles na en dan: hebt u iets slechts gedaan, wees dan ontsteld,
maar hebt u iets goeds gedaan, verheug u dan.*

Geeft u zich daarin moeite, bezint u zich daarop, verlang daarnaar: dit zal u op het spoor van de goddelijke deugd brengen.²

Pythagoras was wetenschapper en filosoof. Maar in de 6^e eeuw v.C. was wetenschap nog niet gescheiden van moraal en van religie. Dat zien we ook in het volgende college.

Parmenides

In 546 v.Chr. wordt het Klein-Aziatische Phocaea door de Perzen veroverd. De nacht voor de inname van de stad vlucht een deel van de bevolking weg over zee en vestigen zich aanvankelijk op Corsica, maar dat blijkt geen succes. Dan verhuizen ze naar (V)elia in Zuid Italië, door de latere Romeinen het Magna Graecia (Groot Griekenland), genoemd. Daar vestigden ze zich blijvend in Elia, het door de Romeinen genoemde Velia. Peter Kingsley beschrijft hoe zij uit Klein Azië een cultuur meegenomen hebben die het 'sterf voordat je sterft' kent. In grotten onder de bovenaardse tempels van Apollo worden de mysten in een droomslaap gebracht. Zo zijn ze in staat om te horen wat de godheid hen influistert. Dit mysterie werd begeleid door de klanken van een soort pijpfluit; klanken die overeen zouden komen met het geluid van sterren, in de pythagorese traditie vertaald als de harmonie der sferen.

Daar in het zuiden van Italië, in de stad Velia, werd ook de filosoof Parmenides (515 - 445 v.C.) geboren. Een bijzonder mens. Parmenides heeft veel schoons nagelaten, waarvan helaas veel verloren is gegaan. Daaronder een intrigerend gedicht is dat helaas fragmentarisch is overgeleverd.

Het gedicht gaat over een reis die Parmenides onderneemt in een wagen, begeleid door merries. Waarom merries? Het hele gedicht staat in de teken van 'das ewige Weibliche'. Want de reis voert hem uit de duisternis naar het licht, naar de godin die hem de Waarheid openbaart. Die waarheid houdt in dat het waarlijk zijnde niets te maken heeft met de subjectieve waarnemingen en meningen van de gewone, dwalende stervelingen. Want de tocht kan alleen tot voleinding leiden als de zoekende reeds een initiatie heeft ondergaan. Er rijp voor is. Een wetende is geworden.

De tocht naar het licht is een weg naar werkelijk inzicht en gnosis, kennis. Letterlijk staat er: 'het was geen fataal noodlot dat jij deze weg af voerde'. Een weg die ver voorbij het platgetreden pad dat onwetenden gaat. 'Fataal noodlot' staat in de Griekse wereld voor de dood. Parmenides gaat als levende actief de weg die anders passief ondergaan wordt door de doden. Hij beschrijft hier een mysterie-inwijding. We zullen dat vaker tegenkomen op onze tocht langs de mysteriën. Sterf voordat je sterft:

*De merries die me meevoeren en dragen
zo ver als mijn innig verlangen reikt,
draafden voort
nadat ze me geleid en meegevoerd hadden*

*de legendarische weg van de godheid op ...
die de man die wetende is leidt
door het uitgestrekte en donkere onbekende ...
En ik bleef maar meegevoerd worden
omdat de merries
die precies wisten waar ze heen moesten draven,
mij maar mee bleven voeren ...
de triomfwagen achter zich aantrekkend;
en jonge vrouwen gidsten mij.
En de as rustend in de naven
maakte een fluitend geluid
en gloeide door de wrijving
met de twee goed geronde wielen
aan beide kanten,
terwijl ze steeds sneller voortgingen:
de jonge vrouwen, meisjes, dochters van de zon,
die de Woonoorden van Nacht hadden verlaten
voor het licht
en die met hun handen
de sluiers voor hun gezicht weghaalden.*

*Daar zijn de poorten van de banen,
die Nacht en Dag beschrijven,
zij worden omsloten vanboven in een lijst
en vanonder in een stenen drempel
en de poorten passen in deurvleugels
die tot in de hemelen reiken ...
Rechtvaardigheid houdt in haar hand de sleutels vast,
om de poorten afwisselend open en dan weer dicht te doen,
Rechtvaardigheid die altijd af dwingt
dat een schuld vereffend wordt ...
En met zachte verleidelijke woorden
weten de jonge vrouwen
haar met beleid over te halen
om onmiddellijk en uitsluitend voor hen
de grote houten slagboom
die de poorten vergrendeld houdt,
weg te schuiven ...
En toen de deuren openzwaaiden
draaiden bronzen assen
die met houten pennen en nagels*

*aan de deurposten bevestigd waren
beurtelings in hun holle buizen rond
en creëerden een gapende afgrond ...
En door de poort heen ging het verder
en met vaste hand stuurden de jonge vrouwen
de triomfwagen en de paarden
recht over de weg verder naar beneden.*

*En de godin ontving me vriendelijk
en nam mijn rechterhand in de hare
en sprak me toe met de volgende woorden:
'Welkom, jongeman,
Jij die in partnerschap verbonden bent
met de onsterfelijke wagenmensters ...
jij die ons huis bereikt hebt
met de merries die jou hierheen dragen.
Voorwaar; het was geen fataal noodlot
dat jou deze weg af voerde,
een weg zo ver van het platgetreden pad der mensen,
maar het waren Recht en Rechtvaardigheid die jou hierheen voerden.
Wat nu geschieden moet is
dat jij over alle dingen leert,
zowel over het onbewogen hart van de overtuigende Waarheid
als over de veronderstellingen van stervelingen
waarin geen werkelijk overtuigende waarheid berust.
Maar desondanks zul je ook hierover onderwezen worden ...
over hoe voorstellingen die voortkomen uit schijn
zogenaamd geloofwaardig zouden zijn
naarmate zij hun weg afleggen
door alles heen van alles
wat bestaat.'¹³*

Empedokles

Een tijdgenoot van Parmenides was Empedokles (ca. 492 v.Chr. - ca. 432 v.Chr.). Hij leefde in Agrigento op Sicilie. Empedokles, grondvester van de elementenleer, veronderstelde dat de elementen, waaruit alles is opgebouwd, bewogen worden door twee oerkrachten, *Filia* (liefde) en *Neikos* (tweedracht). Hij schrijft:

*Nooit komt er een einde aan de voortdurende wisseling van de elementen,
Die nu eens door Liefde allemaal tot één samenkomen
En dan weer, stuk voor stuk, door de vijandschap van Haat van elkaar wegvliegen...⁴*

Dat is de tragiek van de mens. Het genot van samenkomen wordt altijd weer tenietgedaan door de pijn van scheiding en verlies.

De elementenleer van Empedokles werd door de loop der eeuwen aangevuld door zijn tijdgenoot Hippokrates. Deze ‘vader der geneeskunde’ verbond de elementen met de vloeistoffen in het menselijk lichaam bevinden: lymfevocht (gele gal), slijm, bloed en (zwarte) gal. Overigens was Hippokrates grootgebracht in de traditie van Asklepios. De boom waaronder hij zijn leringen gaf staat vlakbij het het Asklepios-heiligdom.

VUUR	WATER	LUCHT	AARDE
<i>droog - warm</i>	<i>vochtig - koud</i>	<i>vochtig - warm</i>	<i>droog -koud</i>
<i>gele gal (lymfe)</i>	<i>slijm</i>	<i>bloed</i>	<i>zwarte gal</i>
<i>choleric</i>	<i>flegmatisch</i>	<i>sanguinisch</i>	<i>melancholisch</i>
Zon en Mars	Maan	Mercurius	Saturnus

Empedocles (490 - 430 v.Chr.) in Agrigento op Sicilië:

vier elementen: **VUUR - WATER - AARDE – LUCHT**

Hippokrates (460-317 v.Chr.) op Kos:

vier humoren: **gele gal (lymfe) - slijm - bloed - zwarte gal**

Galenus (129-199 na Chr.) Pergamon:

temperamenten: **choleric - flegmatisch - sanguinisch - melancholisch**

Eeuwen later, in de 2^e eeuw na C., verbond de Romeinse arts Galenus de elementen met de humoren: choleric, flegmatisch, sanguinisch en melancholisch. Dat is eeuwenlang het axioma in de geneeskunde gebleven. Logischerwijze werden aan deze combinaties ook de corresponderende hemellichamen verbonden (Zon en Mars, Maan, Mercurius en Saturnus).

Herakleitos

De Griekse filosoof Herakleitos (of: Heraclitus - 544-483 BC) was afkomstig van Efese in Klein-Azië. Zijn werk, waarvan nog slechts enkele fragmenten bekend zijn, is van grote invloed geweest voor de Griekse filosofie. Heraclitus zag vuur als het oerbeginsel (*archè*). Uit vuur komt al het andere voort.

Maar dat andere verandert doorlopend, zoals vuur hout tot as transmuteert. Vandaar zijn beroemde spreuk:

“Panta rhei, ouden menei”, (“Alles stroomt en niets is blijvend”).

Van groot belang is zijn introductie van het begrip Logos in de wereldgeschiedenis. Ooit schreef ik in een artikel:

Logos is een universeel begrip. We kennen het in het christendom. Bij de evangelist Johannes lezen we dat >de Logos vlees geworden is= en onder ons gewoond heeft. In de antieke filosofie betekent Logos de immanente goddelijke rede. Het is het bewustzijn van

God, of de Ene, of de Naamloze, of Geest, hoe je dit niet te vertalen begrip ook mag aanduiden. Of je nu kerkelijk bent op niet, praktisch ieder mens zal een intelligente kracht achter alles ervaren. Alles is er van doortrokken. Het kan voeren tot verwondering en tot ootmoed. De bewustwording van deze intelligentie, dat zou je Logos kunnen noemen.

Logos is niet de schepper zelf, maar de gedachte van de schepper. Om de Logos te begrijpen, te ontdekken in de eigen ziel, is inzicht nodig. Dat dieper inzicht draagt ieder mens in zich. Daarom zegt Herakleitos ook: 'Om de Logos te leren kennen is zelfkennis vereist' (spreuk 101). Zonder kennis van de eigen ziel kan de Logos niet gekend worden. Deze Logos is volstrekt universeel. 'Ze openbaart de in-zichzelf-schouwer dat alles één is' (spreuk 50), dat hij deel uitmaakt van Geest, van God. Dat hij de kosmos in zich draagt. Maar, zegt Herakleitos, 'hoewel de Logos universeel is, leven de meeste mensen alsof ze een inzicht verwerven door hun eigen verstand' (spreuk 2).⁵

Dat verstand gaat een steeds grotere rol spelen in de ontwikkeling van de mens. In *Logos* zit ook het woord 'logica' en 'logisch'. De hermetisch-wijsgerige openbaring gaat voorbij aan ieder gekunsteld onderscheid. Alles vloeit voort uit de Ene, dus maakt daar ook wezenlijk deel van uit. Ieder deel draagt het geheel in zich. *Logica* in de meest metafysische zin wil zeggen: weten opgenomen te zijn in een groot geheel en daar deel van uitmaken.

Maar later gaat 'logica' meer de betekenis krijgen van *ratio*, denken door middel van het verstand. In wezen wordt de *Logos* dus gematerialiseerd tot *ratio*. Het *Logos*-begrip bij de Stoïcijnen, een der krachtigste filosofische stromingen uit de oudheid, ligt al sterk tegen ons *ratio*-begrip aan. De *Logos* is de (redelijke) wereldziel die in al het bestaande woont. Daarvoor, bij o.a. Plato, werd de *logos* gezien als de >kennis van het wezen der dingen=, de gnosis van God. De demiurg scheidt de oermaterie en de *logos* brengt daar structuur in aan. Een joodse tijdgenoot van Jezus, Philo van Alexandrië, gaat nog een stapje verder. Hij onderkent een wereldscheppende macht die voortkomt uit het Zijnde. God is weliswaar één, maar bestaat uit twee: de Waarachtig Goede waar alles uit voortgekomen is en de macht die vormgeeft en bestuurt. En dan zegt Philo iets heel bijzonders: er is een derde kracht die de twee vorige in evenwicht houdt. Die kracht is de *Logos*. De *Logos* van God is bij Philo vaak identiek met de *Sophia* (Wijsheid) van God. Soms noemt Philo de *logos* zelfs 'de tweede God', het beeld van God naar wiens gelijkenis de mens is gemaakt. Het beeld van God is de *Logos*, door wie de hele wereld gevormd is.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Literatuur:

Simonne Jacquemard, *Pythagore et l'harmonie des sphères*, Parijs 2004.

Ben Schomakers (vert. en comm.), *Oog voor het ene; over Parmenides van Elea*, Budel 2003.

Empedokles, *Aarde, lucht, water en vuur* (vertaling en toelichting Rein Ferwerda), Amsterdam 1997.

Heraclitus, *Spreuken* (vertaald, ingeleid en toegelicht door Cornelis Verhoeven), Baarn 1993.

Peter Kingsley, *Verborgen plaatsen der wijsheid; een revolutionaire visie op de wortels van onze beschaving. De erfenis van Parmeneides*, Deventer 2003.

Jamblichus/Porphyrius, *Leven en leer van Pythagoras*, Baarn 1987.

Marcel Roggemans, *Pythagoras; de muziek der sferen en de numerologie*, e.b. 2009.

Konrad Dietzfelbinger, *Pythagoras; leven-mysterieschool-gulden verzen*, Haarlem 2013.

Noten

¹ Schema en begeleidende tekst: Konrad Dietzfelbinger, *Pythagoras; leven-mysterieschool-gulden verzen*, Haarlem 2013, p.8.

² Vertaling van de tekst van Konrad Dietzfelbinger door Corrie Bersee-vanden Berg, als boven p.119-120 (toelichtingen pp. 123-158).

³ Opgenomen in Peter Kingsley, *Verborgen plaatsen van wijsheid, de erfenis van Parmeneides* (vertaling A.E.G, van der Meer), Deventer 2003, p.41-42.

⁴ Fragment 24 uit "Over de natuur" uit: Empedokles, *Aarde, lucht, water en vuur* (vertaling en toelichting Rein Ferwerda), Amsterdam 1997 p.43.

⁵ Zie voor een uitgebreide verhandeling met alle bewaarde spreuken van Herakleitos: Heraclitus, *Spreuken*, vertaald, ingeleid en toegelicht door Cornelis Verhoeven, Baarn 1993.